

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ İSTEHLAK
KREDİTLƏRİNİN GERİ ÖDƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İsmayılov Nicat Zaməddin

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ İSTEHLAK
KREDİTLƏRİNİN GERİ ÖDƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
İsmayılov Nicat Zəməddin oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Musayev Gəray Cümşüd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

Elm andı

Mən, İsmayılov Nicat Zaməddin oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və istehlak kreditlərinin geri ödənməsi məsələlərinin təhlili” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN GERİ ÖDƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Koronavirus infeksiyasının yayılması və adi pul münasibətləri və qarşılıqlı əlaqə zəncirlərinin pozulması fonunda istehlak kreditlərinin ödənilməsi məsələləri bank sistemi və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün aktual problemə çevrilib.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi istehlak kreditlərinin mahiyyəti və onların geri ödənməsi məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılması prosesində sistemləşdirmə, elmi abstraksiya, induksiya və deduksiya, müqayisəli analiz, sintez, sistemli yanaşma, qrafik metodlar, eksperimental, model üsulları kimi üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Magistr dissertasiya işinin informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, elmi konfrans və seminarların materialları, pandemiyanın istehlak kreditlərinin ödənməsi istiqamətində elmi problemini daha dərinlən öyrənən qəzet və jurnal məqalələri, bankların maliyyə hesabatları, Sərəncamlar, Mərkəzi Bankın və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatlar, ensiklopedik xarakterli mənbələr, dərs vəsaitlər və internet resurslar, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə əlaqəli mövzu üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bu tədqiqat COVID-19 pandemiyasının meydana gəlməsi zəminində son 2 il ərzində məlumatların çatışmazlığı ilə bağlı bir sıra məhdudiyyətlərə malik idi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi nəzəri müddəaların inkişaf etdirilməsindən və istehlak kreditlərinin qaytarılmasının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair elmi-əsaslandırılmış tövsiyələrin və təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından və təkliflərindən istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin səmərəli və dinamik inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərəcək, istehlak kreditləşməsinin optimallaşdırılması və vaxtı keçmiş kreditlərin minimallaşdırılması hesabına bank məhsullarının cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işindən əldə edilən nəticələr kredit təşkilatları tərəfindən istehlak kreditinin təşkili prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: koronavirus (COVID-19), pandemiya, istehlak kreditləri, istehlak kreditlərinin geri ödənməsi, bank

ANALYSIS OF THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC AND CONSUMER LOAN REPAYMENT

SUMMARY

The actuality of the subject: Against the background of the spread of coronavirus infection and the disruption of normal monetary relations and interconnected chains, the issue of repayment of consumer loans has become an urgent problem for the banking system and the economy as a whole.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to study the nature of consumer loans and their repayment.

Used research methods: In the process of writing the dissertation, methods such as systematization, scientific abstraction, induction and deduction, comparative analysis, synthesis, systematic approach, graphical methods, experimental, model methods were used.

The information base of the research: Information base of master's dissertation is based on scientific works of leading local and foreign scientists in the field of economics, materials of scientific conferences and seminars, newspaper and magazine articles on the scientific problem of pandemic consumer loans, bank financial statements, Orders, Central Bank and State Organizes official statistics of the Statistics Committee, encyclopedic sources, textbooks and Internet resources, as well as special and general economic literature on the topic related to the chosen field of research.

Restrictions of research: This study had a number of limitations in the last 2 years due to lack of data in the wake of the COVID-19 pandemic.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the dissertation research consists in the development of theoretical provisions and the development of science-based recommendations and proposals to improve the repayment of consumer loans. The practical significance of the research is that the use of its main provisions and proposals will have a significant impact on the effective and dynamic development of consumer lending in the Republic of Azerbaijan, allow the formation of a management system to increase the attractiveness of banking products by optimizing consumer lending and minimizing overdue loans.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used by credit institutions to improve the process of organizing consumer credit.

Keywords: coronavirus (COVID-19), pandemic, consumer loans, consumer loan repayment, banking

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı
AİZ	Azad İqtisadi Zona
AMFA	Azərbaycan Mikromaliyyə Assosiasiyasının
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BOKT	Bank Olmayan Kredit Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
KOB	Kiçik və Orta Biznes
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ ONLARIN GERİ ÖDƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	12
1.1. İstehlak kreditinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri.....	12
1.2. İstehlak kreditinin geri ödənməsi məsələləri və mexanizmi.....	19
1.3. Problemlı istehlak kreditlərinin yaranma səbəbləri.....	22
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN ÖDƏNMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ.....	31
2.1. COVID-19 pandemiyasının iqtisadi fəaliyyətlər üzərində təsiri.....	31
2.2. Pandemiya şəraitində əhalinin istehlak kreditləri ilə təmin olunma səviyyəsinin təhlili.....	38
2.3. COVID-19 pandemiyası şəraitində istehlak kreditlərinin ödənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....	42
III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN ÖDƏNMƏSİNƏ MƏNFİ TƏSİRİNİN YUMŞALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	47
3.1. COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyat üzərindəki mənfi təsirlərin aradan qaldırılması üçün iqtisadi siyasət alətlərin müəyyənləşdirilməsi.....	47
3.2. Pandemiya şəraitində istehlak kreditinin geri ödənməsinin tənzimlənməsi istiqamətləri.....	53
3.3. COVID-19 pandemiyası şəraitində istehlak kreditlərində bank risklərinin idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
ƏLAVƏLƏR.....	77
Cədvəllərin siyahısı.....	81
Sxemlərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanların tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir.

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyektı kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Koronavirus infeksiyasının yayılması və adi pul münasibətləri və qarşılıqlı əlaqə zəncirlərinin pozulması fonunda istehlak kreditlərinin ödənilməsi məsələləri bank sistemi və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün aktual problemə çevrilib.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu bölmənin tədqiqi məsələyə bütöv yanaşmanın olmasını tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İstehlak kreditləri və onların

geri ödənməsinin nəzəri əsasları müxtəlif xarici nəzəriyyəçilər, o cümlədən də Vikulin A. Y., Aqarkov M.M., Trextenberq İ.A., Panova Q.S., Şalamov Q.A., Şvetsov Y.Q. və digərləri tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, Vikulin A.Y. öz əsərlərində göstərmişdirlər ki, İstehlak kreditlərinin həcmnin artmasına təsir imkanı olan digər bir amil də ölkədə kredit kartlarından istifadənin genişlənməsidir. Aqarkov M.M. isə istehlak kreditlərinin subyekti kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə biləcəyini qeyd etmişdir.

Mövzu üzrə araşdırmaların aparılmasında yerli nəzəriyyəçilərin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. özlərinin “Bank işi ilə elektron bankçılıq” adlı kitablarında vurğulamışlar ki, maliyyə-kredit piramidasını əsas hələqələrindən olan komməriya bankları öz fəaliyyətləri ilə supermarketləri xatırladır. Yəni supermarketlər hər hansısa bir məhsulu istehsalçıdan alıb istehlakçıya satırsa, komməriya bankları da fiziki və ya hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini toplayaraq kreditin satışını həyata keçirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi istehlak kreditlərinin mahiyyəti və onların geri ödənməsi məsələlərinin tədqiq olunmasıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icra olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- İstehlak kreditinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri təhlil olunmalı;
- İstehlak kreditinin geri ödənməsi məsələləri və mexanizmi araşdırılmalı;
- Problemlı istehlak kreditlərinin yaranma səbəbləri tədqiq olunmalı;
- Kredit münasibətlərinin tərkibini, istehlak kreditinin təşkili mexanizminin həyata keçirilməsinin mahiyyətini və ardıcılığını öyrənməsi;
- Azərbaycanda istehlak kreditləşməsinin vəziyyətini qiymətləndirməsi;
- İstehlak kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların azaldılması üsullarının səmərəliliyini müəyyən edilməsi və əsaslandırması;
- COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün iqtisadi siyasətin əsas alətlərini müəyyən edilməsi;
- Pandemiya şəraitində istehlak kreditlərinin ödənilməsinin tənzimlənməsi

istiqamətlərinin təyin edilməsi;

- COVID-19 pandemiyası şəraitində istehlak kreditləri üzrə bank risklərinin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin birinci fəslində istehlak kreditlərinin mahiyyəti və onların geri ödənməsi mexanizminin nəzəri əsaslarının tədqiq olunmasına həsr olunduğundan bu fəslin araşdırılmasında nəzəri tədqiqat metodlarından, o cümlədən də faktların toplanması, sistemləşdirilməsi, eləcə də elmi abstraksiya, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslində Azərbaycanada istehlak kreditlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onların geri ödənməsi mexanizminin cari səviyyəsinin tədqiqinə həsr olunduğundan bu fəslin araşdırılmasında müqayisəli təhlil, analiz, sintez, sistemli yanaşma və qrafik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin sonuncu fəslində isə pandemiya şəraitində istehlak kreditlərinin geri ödənilməsi mexanizmində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması istiqamətlərinin tədqiqinə həsr olunduğundan, bu fəslin araşdırılmasında eksperiment, modelləşdirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı istehlak kreditləşməsinin səmərəli inkişafını təmin edən struktur elementləri və təşkilatlarıdır. Tədqiqatın predmeti isə istehlak kreditinin ödənilməsinin təmin edilməsi prosesində yaranan təşkilati, iqtisadi və maliyyə münasibətləridir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Magistr dissertasiya işinin informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, elmi konfrans və seminarların materialları, pandemiyanın istehlak kreditlərinin ödənməsi istiqamətində elmi problemini daha dərinlən öyrənən müasir tədqiqatçıların qazet və jurnal məqalələri, bankların maliyyə hesabatları, Sərəncamlar, Mərkəzi Bankın və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatlar, ensiklopedik xarakterli mənbələr, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə üst-üstə düşən və əlaqəli mövzu üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir. Habelə tədqiqat zamanı dərslər vəsaitlərindən və internet resurslarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılması prosesində COVID-19 pandemiyasının tam iqtisadi nəticələri ilə bağlı statistik məlumatların çatışmazlığı zəminində bir sıra məhdudiyyətlərə yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi nəzəri müddəaların inkişaf etdirilməsindən və istehlak kreditlərinin qaytarılmasının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair elmi-əsaslandırılmış tövsiyələrin və təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından, təkliflərindən və tövsiyələrindən istifadə edilməsi Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin səmərəli və dinamik inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə, istehlak kreditləşməsinin optimallaşdırılması və vaxtı keçmiş kreditlərin minimallaşdırılması hesabına bank məhsullarının cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına şərait yarada bilər.

Tədqiqat işindən əldə edilən nəticələr kredit təşkilatları tərəfindən istehlak kreditinin təşkili prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə istifadə oluna bilər. Eyni zamanda magistr dissertasiyasının ayrı-ayrı müddəalarından və nəticələrindən tədris prosesində “Maliyyə və kredit”, “Pul, kredit, banklar”, “Bank işi” kimi fənlər üzrə kursların keçirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ ONLARIN GERİ ÖDƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İstehlak kreditinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Hər bir ölkədə kredit ehtiyatlarının böyük bir hissəsinin formalaşmasında kommərsiya bankları mühim rola malikdir. Kommərsiya bankları eyni zamanda da müştərilərə müxtəlif növ maliyyə-kredit xidmətlərini təklif edir (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R., 2013, s.18). Kommərsiya bankları eyni zamanda da müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, kommərsiya bankları əmanət, sığorta, köçürmə-hesablaşma, anderrayter, kredit, investisiya planlaşdırması, broker, kredit pulların emissiyası kimi müxtəlif funksiyaları həyata keçirir.

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi mənə ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalarını verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərti ilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtəənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərini dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir (Cavadov A.M., 2012, s.25).

Kredit ifadəsi iqtisadiyyatın mühim tərkibi və başlıca kateqoriyasıdır. O, istehsal müəssisələrinin elementlərindən biri kimi, xidmətlərin, kapitalların və əmtəələrin hərəkətində əsas rola malikdir. Kredit həmçinin mənfəət, pul, qiymət, tədiyyə balans, valyuta kursu kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. 2013, s. 67).

Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi- krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi olaraq pul verən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir (Bağirov M.M., 2014, s. 107).

Bank məhsulları əsasən xidmətlərdir. Burada müştəri məmnuniyyəti əmlaka

sahib olmaqdan qat-qat üstündür. Tək bir xidmət bəzən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün müxtəlif bazar segmentlərinə müraciət edə bilər. Məsələn, kredit kartları bəzi sosial-iqtisadi qruplar tərəfindən hesabların ödənilməsi üsulu kimi qəbul edilir, digərləri isə (aşağı gəlirlilər) bunu ödənişi gecikdirmək və ya kredit əldə etmək üsulu kimi qəbul edirlər (Catalca, 2010: 18-19).

Müştərilərin sayı artdıqca banklar innovasiyalar vasitəsilə əlavə dəyər yaratmaq üçün müsbət sosial və ya ətraf mühitə təsir göstərən məhsul və xidmətlər axtarırlar.

Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanların tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyektı kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Banklar kreditlə bağlı olan məhsullarının bir qismini kredit kartlar vasitəsilə əhaliyə təqdim edirlər. Deməli onda bankın verdiyi kredit bank xidmətinə aid edilirsə, kredit kartlar isə bank məhsulu hesab olunur.

İstehlak kreditlərinin artmasına təsir edən digər amil ölkədə kredit kartlarından istifadənin artmasıdır. Nağdsız ödənişlərin daha da stimullaşdırılması, partnyor bankların sayının artırılması, əlavə faiz ödəmədən bir neçə ay ərzində hissə-hissə (bərabər hissələrlə) ödənişin həyata keçirilməsi, eləcə də istifadə olunan məbləğə faizsiz güzəşt müddətinin tətbiqi kimi xüsusiyyətlər müştərilərin sayını artırır. Mərkəzi Bankın müvafiq statistikasına onu göstərir ki, Azərbaycanda mövcud kredit kartı əməliyyatları 2018-ci ildəki 13,7 milyondan 2019-cu ildə 18,8 milyona yüksəlib. Digər diqqətçəkən göstərici isə il ərzində ölkədə maaş kartlarının artmasıdır. Belə ki, ötən il ölkədə maaş kartlarının sayı 276 min ədəd artıb. Yəni il ərzində rəsmi gəlir kriteriyalarına cavab verməyən on minlərlə insan bu tələbi yerinə yetirərək bankların satış bazasına daxil olub. Kartların sayının bu artımına təsir edən əsas amillərdən biri də əvvəllər fəaliyyət göstərən müəssisələrin qeydiyyatına alınmasıdır.

Kredit kartlarının inkişafı araşdırıldığında dünyada ilk kredit kartının 1894-cü ildə ABŞ-da Hot Credit Teller şirkəti tərəfindən istifadəyə verildiyi görülür. 1930-1940-cı illər arasında ABŞ-da bir çox müəssisə, xüsusilə Sears, Macy's və Goldwaters kimi böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartı funksiyaları olan kartlar buraxmağa başladılar (Borrowsky, 1994; 54). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1950-ci illərdə Diners Club, American Express və Carte Blanche adlı müəssisələr imza ilə debet və ön tərəfində qabartma hərfləri olan slip çəkmə üsuluna əsaslanan ilk müasir kredit kartlarını bazara təqdim etdilər. Daha sonra, 1960-cı ildən etibarən Bank of America tərəfindən buraxılan və VISA adlı kredit kartı ABŞ bazarında üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu tarixdən etibarən kredit kartlarının bu ölkənin hüdudlarından kənarında istifadəsi 1966-cı ildə İngiltərədə Barclay's Bank tərəfindən Avropada ilk kredit kartının buraxılmasına səbəb oldu (Borrowsky, 1994: 60). Eurocard və Mastercard şirkətləri 1991-ci ildə fərqli bir məhsul olaraq ilk borc kartı olan Maestro-nu təqdim etdilər. Bu tarixdən etibarən müxtəlif bankların bankomatlarının

birgə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Electron və Plus kimi borc kartlarından; məhsulları kredit kartları və debet kartları ilə birləşdirmək üçün hazırlanmışdır (Yereli, 2002; 43).

Türkiyədə kredit kartlarının ilk nümayəndələri 1963-1964-cü illərdə "Le Diners Club" və "Carte Blanche" olub. O dövrdə Beyrutdakı Yaxın Şərq nümayəndəliyinə bağlı İstanbul Turizm adlı firmanın başladığı bu iş ilk dəfə 1968-ci ildə Servis Turistik (Setur) Diners Club Kredit Kartları və Turizm adı ilə ciddi və geniş şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu gün Diners Club kredit kartları Koçbank A.Ş.-yə köçürülür (Akbank T.A.Ş. Pərakəndə Bankçılıq Xidmətləri Dərslisi, 2001; 9).

İlk illərdə kredit kartları haqqında heç bir məlumatın olmamasından yaranan problemlər və narahatlıqlar var idi. Ayrı-ayrı şəxslər kredit kartı ilə ödəniş etməyin onlarda pulun olmadığı təəssüratı yaradacağından qorxurdular. Bundan əlavə, kredit kartı tətbiqinin vacib hissələrindən biri olan məlumatların işlənməsinin o dövrlərdə kifayət qədər səviyyədə olmaması kredit kartlarının inkişafını ilk vaxtlarda çətinləşdirirdi. Ancaq 1980-ci illərin son dövründə kompüterləşmə və istehlak cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin artması ilə Türkiyədə kredit kartı tətbiqi sürət qazandı.

Kart sahibi tacirdən əmtəə alır, tacir müəyyən gün pulu bankdan alır və bank bu məbləği müştərinin adına açılmış cari hesaba son ödəniş tarixinin dəyəri ilə, hansını müəyyən edir və hansını müştəriyə, yəni kart sahibinə bildirəcək. Bu son ödəniş günü kart sahibinin bu xərci faizsiz ödəyə biləcəyi son günə aiddir. Kart sahibi xərclərin bütün məbləğini və ya ödəniləcək minimum məbləği ödəməklə müəyyən faiz müqabilində öz xərclərini kreditləşdirə bilər.

Debet kartları bankomatlarda və alış-verişdə istifadə olunan kartlardır. Ümumiyyətlə, bütün banklar öz əmanətçilərinə ATM kartları adı altında və kredit kartı adı ilə plastik kartları təklif edirlər. Ən çox yayılmış kredit kartları Visa, Mastercard və American Express-dir (https://cbr.ru/faq/support_measures/).

Visa klassik kartlar. Bunlar bankların həyata keçirdiyi siyasətlərə əsasən ölkə daxilində və xaricdə istifadə edilən, müxtəlif bankomatlardan və ya bank filiallarından alış-veriş və nağd pul çıxarmaq üçün istifadə olunan kartlardır. Banklar

həmçinin müxtəlif riskləri (məsələn, başqaları tərəfindən istifadə olunmaq kimi) azaldaraq, öz kartlarını şəkilli və imzalı və müxtəlif adlarla təqdim edə bilirlər.

Visa Gold kartlar. Bunlar bankların öz prestijli müştərilərinə verdiyi, bankların siyasət və sistemlərinə uyğun olaraq ölkədaxili və xaricdə istifadə oluna bilən, müqavilə bağlamış banklar, maliyyə qurumları və şirkətlərlə alış-veriş və nağd pul çıxarmada istifadə olunan yüksək limitli kartlardır.

Visa firması (Brend) loqosu olan kartlar, müqavilə bağladığı şirkətlərin loqolarının yer aldığı və kart sahiblərinə müxtəlif üstünlüklər təmin edən və bütün viza kartı əməliyyatlarının edilə bildiyi kartlardır (Öztürk, 2001; 43).

Visa, dünya üzrə 21 000 üzv maliyyə institutu tərəfindən istehlakçılara çatdırılan təxminən iki milyard visa markalı kartların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün texnologiya və infrastruktur xidmətlərini inkişaf etdirən və yeni ödəniş məhsulları hazırlayan bir təşkilatdır. Visa kartlar özəl sektorun rəqabət qabiliyyətini və yeniliklərini miqyas iqtisadiyyatları ilə birləşdirir, ortaq texnologiya və infrastrukturla həyata keçirilən tətbiqlərin işləməsini təmin edir, sistemə nəzarət vəzifəsini öz üzərinə götürür və səmərəli şəbəkə strukturu ilə daxili və beynəlxalq ticarətə imkan verir ([http// www.bkm.com.tr](http://www.bkm.com.tr)).

Visa Türkiyə kart sayına görə Avropanın üçüncü ən böyük bazarıdır. Türkiyə bazarındakı kartların sayı Visa Europe Ltd.-dəki kartların ümumi sayının 10%-ni təşkil edir. Türkiyədə şəxsi istehlak xərclərində Visa-nın payı 9,3% təşkil edir. Visa vasitəsilə illik əməliyyat həcmi 32 milyard avrodan çoxdur. Visa Türkiyədə ödəniş sistemləri sənayesinin inkişafında və dəstəklənməsində mühüm rol oynamışdır. O, Visa üzv banklarına EMV uyğun çip kartlarına keçid üçün maksimum dəstək verir. O, Türkiyədə təhlükəsiz onlayn ödəniş əməliyyatları üçün ümumi platformanın yaradılmasında liderlik edir. Türkiyədə 25 üzv bankla fəaliyyət göstərir. 2004-cü ilin sentyabr ayının sonuna olan məlumata görə, Türkiyədə 26,8 milyon Visa markalı kart və 800.000-dən çox qəbul nöqtəsi var ([http//www.bkm.com.tr](http://www.bkm.com.tr)).

Keyfiyyətə və innovasiyaya böyük əhəmiyyət verən Master Card, istehlakçılara həm virtual, həm də real mühitlərdə daha yaxşı və asan ödəniş həlləri təklif edir. Ən son texnologiyalardan və istehlakçı ehtiyaclarından xəbərdar olan Master Card, kart

ödənış sistemlərində təhlükəsizliyi hər zaman üstün tutmuş və eyni zamanda bir çox yeniliklərin qabaqcıllarından olmuşdur. Master card həmçinin marka şüurunu artıracaq və üzvlərin bizneslərini inkişaf etdirmələrinə imkan verəcək marketing proqramları hazırlayır və Master Card proqramları çərçivəsində üzvlərinin marketing səylərini dəstəkləyir (<http://www.bkm.com.tr>).

Mağazaların banklar vasitəsilə müştərilərə təklif etdiyi ödəniş vasitəsidir. Mağaza kartları yalnız kartı verən mağazalarda etibarlıdır. Mağazalar müştərilərinin kartlarından istifadəni yaxşılaşdırmaq üçün şəbəkələr də inkişaf etdirir. Mağaza kartlarının kredit kartları kimi nağd pul çıxarma xüsusiyyəti yoxdur, lakin müştərilərə kartı verən mağazadan kreditlə alış-veriş etmək imkanı yaradır. Amerika və Avropa ölkələrində pərakəndə satış qrupları arasında geniş istifadə olunan mağaza kartlarının tətbiqi ölkəmizdə də iri şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir (Чечеткина Т., 2012, с. 91).

Pərakəndə satıcılar müxtəlif yollarla kredit verirlər. Bəziləri, faktura tarixindən sonra iki-üç həftə ərzində ödənilməli olan aylıq və ya opsiyon hesabları şəklindədir. Digərlərində isə kart sahibinin aylıq ödənişinin 20, 30 misli limiti var. Bununla belə, mağazaların kredit limitləri və faiz dərəcələri ilə bağlı qaydalar çox fərqlidir. Bu tip kart emitent mağazasına yaxşı nümunə İngiltərədəki Marks & Spencer mağazasıdır. Marks & Spencer 1985-ci ilin may ayında ümummilli kredit kartı tətbiqinə başladı və həmin ilin birinci yarısında yarım milyondan çox mağaza kartı buraxdı.

Xidmət keyfiyyətinin tərfi ilə bağlı hələ konsensus olmasa da, üç tərfin olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan birincisinə görə, xidmət keyfiyyəti müştərinin gözləntilərinin faktiki xidmət göstəriciləri ilə müqayisəsidir. Gözləntilər müştərilərin keçmiş təcrübələrinə əsaslanır. Digər tərəfdən, xidmət performansına obyektlər, xidmət prosesi, avadanlıq, iş dizaynı, işçilər üçün mükafat və həvəsləndirmə proqramları, menecerlərin planları və qərarları təsir edir. Bu idarə oluna bilən amillərlə yanaşı, istehlakçı davranışı, iqlim, rəqiblərin təsiri və performansı kimi idarə olunmayan amillər də xidmət keyfiyyətinə təsir göstərir.

Kapital fondu yüksək olan ölkələrdə kapitallaşma və istehsal prosesinin sürətləndirilməsi beynəlxalq kreditlərdə mühüm müsbət rol oynayır. Bu, istehsalın

davamlılığını təmin edir. Bununla bərabər, beynəlxalq kredit istehsal prosesinin əlaqələri arasında sıx əlaqələr yaradır. Beynəlxalq kredit istehsalın beynəlmilləşməsində, mübadilə prosesinin genişlənməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün həyata keçirilməsində və beləliklə də tək dünya bazarının formalaşmasında vacib rol oynayır (<http://fundamen-tal-research.ra/ra/artide/view?id=37589>). Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit fondları dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı yaranan fiskal kəsirləri ödəyir. Bura dövlət büdcəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün cəlb edilən xarici kreditlər daxildir. Bu kreditlərə ən çox aşağı gəlirli ölkələrdə ehtiyac duyulur. Beynəlxalq kredit həm də tədiyyə balansının kəsirinin bağlanmasına xidmət edir. Dövlətin pul-kredit siyasətinə xidmət etməklə yanaşı, beynəlxalq ticarətin normal inkişafına şərait yaradır. Beynəlxalq kredit münasibətləri məhsulların dünya bazarında satışını sürətləndirir. Belə ki, müasir şəraitdə idxal və ixrac əməliyyatlarının əksəriyyəti kredit münasibətləri əsasında həyata keçirilir. Beynəlxalq kreditin həm müsbət, həm də mənfi təsirləri var. Bu baxımdan iqtisadiyyatda dərin disproporsiyaların yaranmasına gətirib çıxardığını göstərmək olar. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatı güclü sektorlara çevrilərkən, yəni. İmkanı və gəliri yüksək olanlar beynəlxalq kreditlərlə güclənir, digər sektorlar isə geri qalır. Məsələn, bu gün ölkəmizin neft sektoruna kreditlər üstünlük təşkil edir. Bunun əsas səbəbi isə dünya bazarında gəlirin yüksək olması, riskin aşağı olması və neft məhsullarına tələbatın artmasıdır. İqtisadiyyatın zəif sektorlarının beynəlxalq kredit bazarına çıxması da mümkün deyil. Bunun qarşısını almaq üçün beynəlxalq kredit xətlərini saxlamaq çox vacibdir. Beynəlxalq kredit limitləri ölkənin xarici borcuna olan borcun məbləği, kredit müddəti, faiz dərəcəsi və s. asılıdır. Bu obyektiv limitin pozulması ölkədə dərin xarici borc böhranına səbəb oldu.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, belə ölkələrdə əhaliyə verilən kreditlər içərisində ən yüksək payı istehlak və ipoteka kreditləri təşkil edir. Qeyd olunan iki kredit növündən isə istehlak kreditləri daha səmərəli kredit növü hesab olunur. İstehlak kreditləri vasitəsilə banklar daha asanlıqla gəlir əldə edirlər. Çünki bu növ kreditlərin həcmi kiçik olduğundan həmin kreditlərin geri ödənilmə

prosesində də çətinliklər yaşanmır və bank daha asanlıqla mənfəət əldə etmiş olur. Bu səbəbdən də bankların əksəriyyəti istehlak kreditlərini verməkdə maraqlıdırlar.

1.2. İstehlak kreditinin geri ödənməsi məsələləri və mexanizmi

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Панова Г.С.,2018, с. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıkları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanların tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

Təsərrüfat formasında kredit müəssisələr və ya şirkətlər arasında yaranan münasibətləri əks etdirir. Kreditin qeyd olunan bu forması bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun digər bir müəssisəyə müəyyən faiz qarşılığında reallaşdırılması

prosesini əhatə edir. Bu halda yaranmış kredit münasibətlərinin hər iki tərəfi qismində təsərrüfat subyektləri çıxış edir. Təsərrüfat formalı kreditin əsasında istehsalçı və ya satıcı müəssisənin alıcı müəssisəyə möhlət verməsi, alıcı müəssisənin isə müəyyən müddətdən sonra aldığı əmtəənin dəyərini ödəyəcəyini təmin edən veksəl verməsi dayanır. Məhz bu səbəbdən də iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat kreditlərinin digər adı kimi veksəl krediti anlayışından da istifadə olunur. Veksəl krediti və ya kommersiya kreditinin iştirakçıları qismində təsərrüfat subyektləri çıxış etdiyindən bu kredit forması topdansatış münasibətlərində istifadə olunur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyektini kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

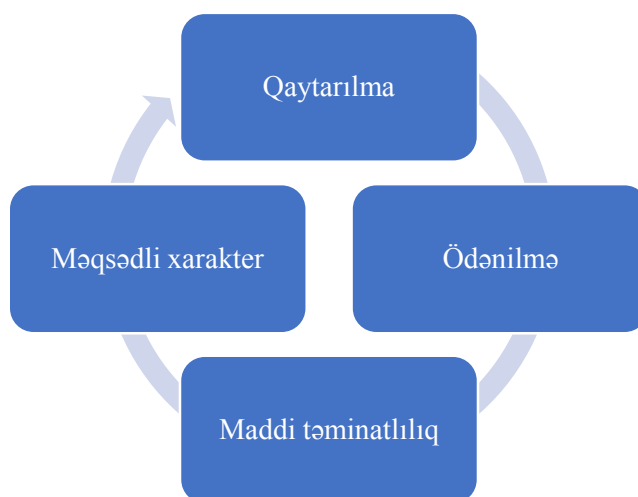
Qeyd etdiyimiz kimi istehlak kreditləri əhalinin zəruri ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədilə bank tərəfindən verilən və pul və yaxud da əmtəə formasında olan kreditlərdir. Bu kreditlərin geri ödənməsi prosesi borcalanın aylıq qazancı nəzərə alınmaq şərti ilə hissələrə bölünərək təmin olur. Belə ki, istehlak kreditlərinin geri ödənməsində aylar üzrə faiz dərəcələri də iştirak edir. Başqa sözlə desək, kredit ödənişlərinin hissə-hissə ödənməsi prosesində həm əsas borc, həm də borc üzrə faiz hesablanaraq təmin olunur. Bu səbəbdən də kreditin geri ödənməsində ilk aylarda faiz borcu daha çox tətbiq olunur, lakin növbəti aylarda ödənməmiş məbləğdən asılı olaraq faiz borcu da azalmağa doğru gedir. Lakin ödəniş qrafikində aylıq ödənişlərin həcmi bərabər olduğundan sonrakı aylarda əsas borcun qaytarılması daha çox üstünlük təşkil edir.

Kreditin ən mühim funksiyalarından biri hesab olunan kapitalın mərkəzləşməsi

və təmərküzləşməsi funksiyası kredit əməliyyatları vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesini daha da sürətləndirir.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyalar və vəzifələr kreditin prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Kredit müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq öz fəaliyyəti təmin edir. Kreditin həmin prinsipləri aşağıdakı sxemdə ətraflı verilmişdir.

Sxem 1: Kreditin prinsipləri

Mənbə: Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017

Sxem 1-dən də göründüyü kimi kredit öz fəaliyyətində dörd əsas prinsipə əsaslanır. İndi isə iqtisadi ədəbiyyatlar bu dörd prinsipin mahiyyəti ilə bağlı verilmiş ifadələrə nəzər yetirək:

Prinsip 1. Qaytarılma. Bu prinsip alınmış kreditlər müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş bütün öhdəliklərin tam şəkildə ödənməsi ilə qaytarılmalı olduğunu göstərir.

Prinsip 2. Ödənilmə. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kredit üzrə faizlər ilk növbədə ödənilməli, daha sonra isə kredit müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş əsas borcların geri ödənməsi təmin olunmalıdır.

Prinsip 3. Maddi təminatlılıq. Kreditin təminatlı olması dedikdə, həmin kreditin ödənilməsi üçün verilmiş zəmanətlər, qoyulmuş girovlar başa düşülür. Başqa sözlə desək, borcalanın maddi vəziyyəti nəzərə alınmaqla, ona ödəyə biləcəyi miqdarda kreditin verilməsi prosesi başa düşülür.

Prinsip 4. Məqsədli xarakter. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir kredit təyinatına uyğun verilməli, istənilən şəxsə və yaxud da krediti ödəmək imkanı olmayan şəxslərə verilməsinin qarşısının alınmasıdır. Eyni zamanda da bu

prinsip iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun olaraq tətbiq olunmaqdadır.

İstehlak kreditlərinin əsas prinsiplərinə diqqət yetirsək, görərik ki, bu prinsiplərdən biri də geri qaytarılmanın zəruriliyidir. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin vaxtında ödənilməsinin təmin olunması həm bankın davamlı fəaliyyətinə səbəb olacaq, həm də borcalanın Mərkəzi Bankdakı reyestrə adının “qara siyahıya” düşməsinin qarşısını alacaq.

1.3. Problemlı istehlak kreditlərinin yaranma səbəbləri

İstehlak kreditlərinin inkişafına əngəl olan amilləri tədqiq etmək üçün ilk öncə problemlı kreditlərin yaranma səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Problemlı kreditlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunmamasıdır. Belə ki, kreditin tələb olunduğu həcmdən az verilməsi, və yaxud da istehlakçıya zəruri olan həcmdən daha artıq kreditin ayrılması, başqa sözlə desək kredit limitlərinin və sərhədlərinin düzgün müəyyən olunmaması sonda problemlı kreditlərin yaranmasına səbəb olur.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür (Худякова Л., Сидорова Е., 2014: с.28 – 34).

Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Kredit sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onu geri almaq prosesinin sadələşdirilməsi baxımından da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələb olunan həcmdən az miqdarda kreditin ayrılması borcalanın sürətli inkişafına

əngəl yarada bilər və son nəticədə kreditin ödənilməsində müəyyən problemlər yarana bilər. Eyni zamanda da tələb olunan həcmdən artıq vəsaitin kredit şəklində verilməsi borcalanın faizlə əlavə yüklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə alınmış kreditlərin geri ödənişlərində müəyyən qədər problemlər yarada bilər. Odur ki, kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması verilmiş kreditlərin borcalan tərəfindən vaxtında ödənməsini də təmin etmiş olur (Панова Г.С., с. 211).

Əhalinin kreditləşməsi prosesi özü ilə mənfəət gətirdiyi qədər də risk də gətirir. Əhalinin kreditləşməsi prosesində yaranan hər bir risk müxtəlif təsirlər əsasında yaranır. Həmin təsirlərə aşağıdakıları misal çəkə bilərik:

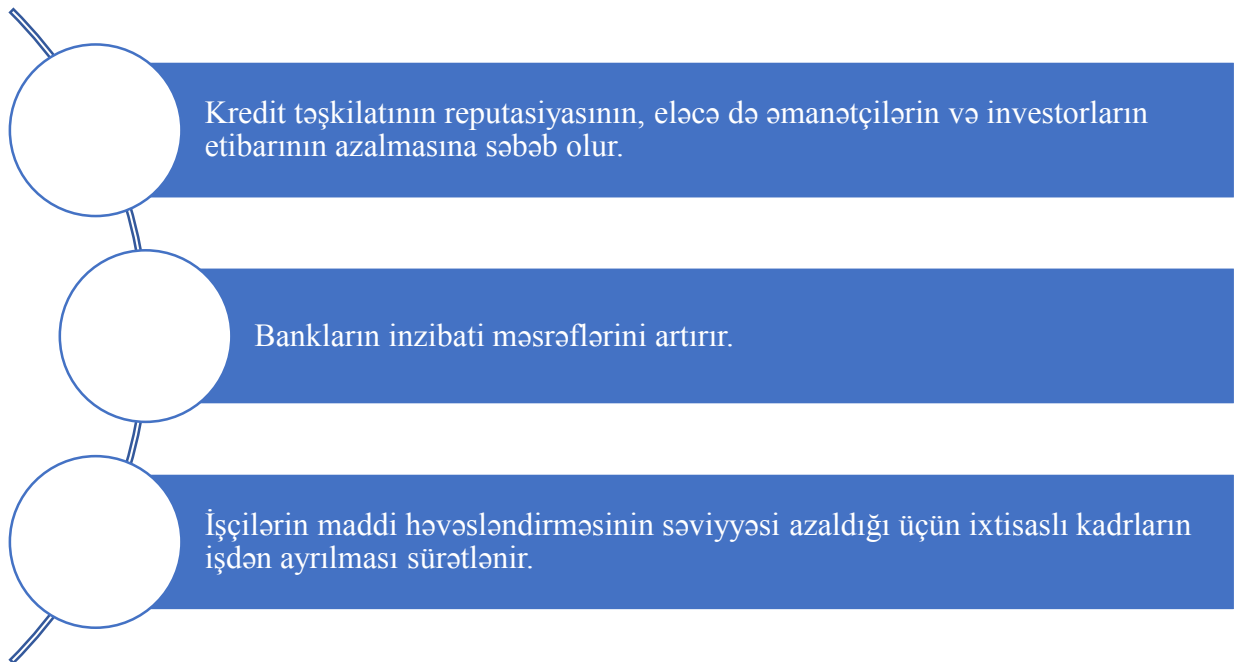
1. Gözlənilmədən baş verə biləcək təbii fəlakətlər. Məsələn, sahibkar öz biznesini inkişaf etdirmək baxımından biznes krediti götürmüş, lakin onun biznesinin yerləşdiyi ərazidə zəlzələ, daşqın və digər bu kimi təbii fəlakətlər baş vermiş və bunun nəticəsində sahibkar bütün əmlakını itirmişdir. Belə olan halda həmin sahibkara verilmiş kredit də risk altındadır.
2. Borcalan müəssisənin istehsal etdiyi məhsula tələbatın azalması. Belə olan halda həmin müəssisə istehsal etdiyi məhsulu tam həcmdə realizə edə bilməyəcək və nəticədə rentabellilik çox aşağı düşərək alınmış kreditin ödənilməsində ciddi problemlər yaradacaqdır.
3. Borcalan müəssisənin müəyyən müddətdən sonra bazarda rəqabət mübarizəsindən kənar qalması.
4. İqtisadi proseslərin borcalan müəssisənin fəaliyyətinə neqativ təsirləri.
5. Borcalan müəssisələrin maliyyə siyasətində baş vermiş səhvlər.

Qeyd olunan bu amillər kreditləri risk altına alan əsas amillər hesab olunur. Bu səbəbdən də sahibkarlara təqdim olunan kreditlər, eləcə də bu kreditlərin sərhədləri əhatəli şəkildə araşdırılmalı, baş verə biləcək bütün risklər təhlil olunmalı, biznes subyektinin yerləşdiyi coğrafi ərazinin seysmoloji vəziyyəti təhlil olunmalı, eləcə də müəssisənin son 10 il ərzində maliyyə vəziyyəti araşdırılmalı, vergi ödəyicisi kimi ödədiyi vergilərin həcmi təhlil olunmalıdır (Кочев М.Е., Порова Т.М., 2021: С. 296-305).

Vaxtı keçmiş, və yaxud da problemlə kreditlərin vurmuş olduqları itkiləri

araşdırarkən məlum olur ki, problemlı kreditlər aşağıdakı sxemdə qeyd olunan neqativ amilləri də özü ilə birlikdə gətirir.

Sxem 2: Problemlı kreditlərin yaranması ilə əmələ gələn problemlər

Mənbə: Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017, 758 p.

Sxem 2-dən də göründüyü kimi problemlı kreditlərin yaranması ixtisaslı işçilərin işdən ayrılmasına, eləcə də bankların inzibati məsrəflərinin artmasına, bankların və yaxud da kredit təşkilatlarının reputasiyasının azalmasına, əmanətçilərin və investorların həmin banklara olan etibarının itməsinə səbəb olur. Belə ki, istehlak kreditləri sahəsində çalışan ixtisasların əmək haqqlarının bir qismi vermiş olduqları kredit portfelinə görə müəyyən olunur. İşçi nə qədər çox kredit verərsə və vermiş olduğu kredit banka nə qədər gəlir qazandırarsa, işçinin də maaşı bir o qədər yüksək olar (Bağırov M.M., 2014: 470 s.).

Problemlı kreditlərin yaranması isə banka ziyan verdiyindən işçi sadəcə əmək müqaviləsində göstərilən maaşı almaq məcburiyyətində qalır, başqa sözlə desək, bankın verməli olduğu həvəsləndirmə vəsaitindən yararlanma bilmir. Eyni zamanda da problemlı kreditlərin yaranması bankların inzibati xərclərini də əsaslı şəkildə artırır. Belə ki, vaxtı gecikdirilmiş kreditlərin geri qaytarılması ilə əlaqədar bankla borcalan arasında telekommunikasiya danışıqlarının aparılması, borcalanın evinə məktubun göndərilməsi, bəzi hallarda məhkəməyə müraciətin olunması problemlı

kreditlər zamanı bankların inzibati xərclərinin artmasının əsasında dayanır.

Son dövrlərdə problemlı kreditlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də COVID-19 pandemiyasıdır. Belə ki, pandemiyanın başlaması ilə əlaqədar olaraq karantin rejiminin elan olunması, əhalinin müəyyən hissəsinin gəlirinin azalmasına səbəb oldu. Belə ki, müəssisələrin uzunmüddətli şəkildə bağlanması aylarla gəlir əldə edə bilməməsinə səbəb oldu. Bu proses də son nəticədə istehlak kreditlərinin ödənilməsinə öz təsirini göstərdi.

2020-ci ildə işsizlik səviyyəsinə və əhalinin gəlirlərinə təsir edən pandemiya və ondan sonrakı özünütəcrid rejimi bütün borc göstəricilərinin artımı üçün katalizator oldu. Açıq krediti olan demək olar ki, hər ikinci borcalan risk altındadır. Şübhəsiz ki, dəstək tədbirləri real kütləvi defoltrların qarşısını almağa imkan verdi. Bununla belə, borc yükünün öhdəsindən gələ bilməyən və kredit tətilinin tələblərinə cavab verməyənlər üçün ödənişlərin bərpası xeyli vaxt aparacaq.

2020-ci ildə gəlirlərin azalması ilə əlaqədar vaxtı keçmiş kreditlərlə yüklənmiş ev təsərrüfatlarının büdcələrindəki xərclərin nisbəti də dəyişib - onların əksəriyyəti üçün cari xərclər orta hesabla 90% təşkil edir və onlar yalnız qalan 10%-ni yönəldə bilirlər. kredit öhdəliklərini ödəmək. Əvvəllər bu nisbət 80-/20+ idi (<https://cyberleninka.ru/article/n/o-prosrochennoy-zadolzhennosti-v-kreditnyh-portfelyah-rossiyskih-bankov-prichinah-ee-vozniknoveniya-i-metodah-raboty-s-ney/viewer>).

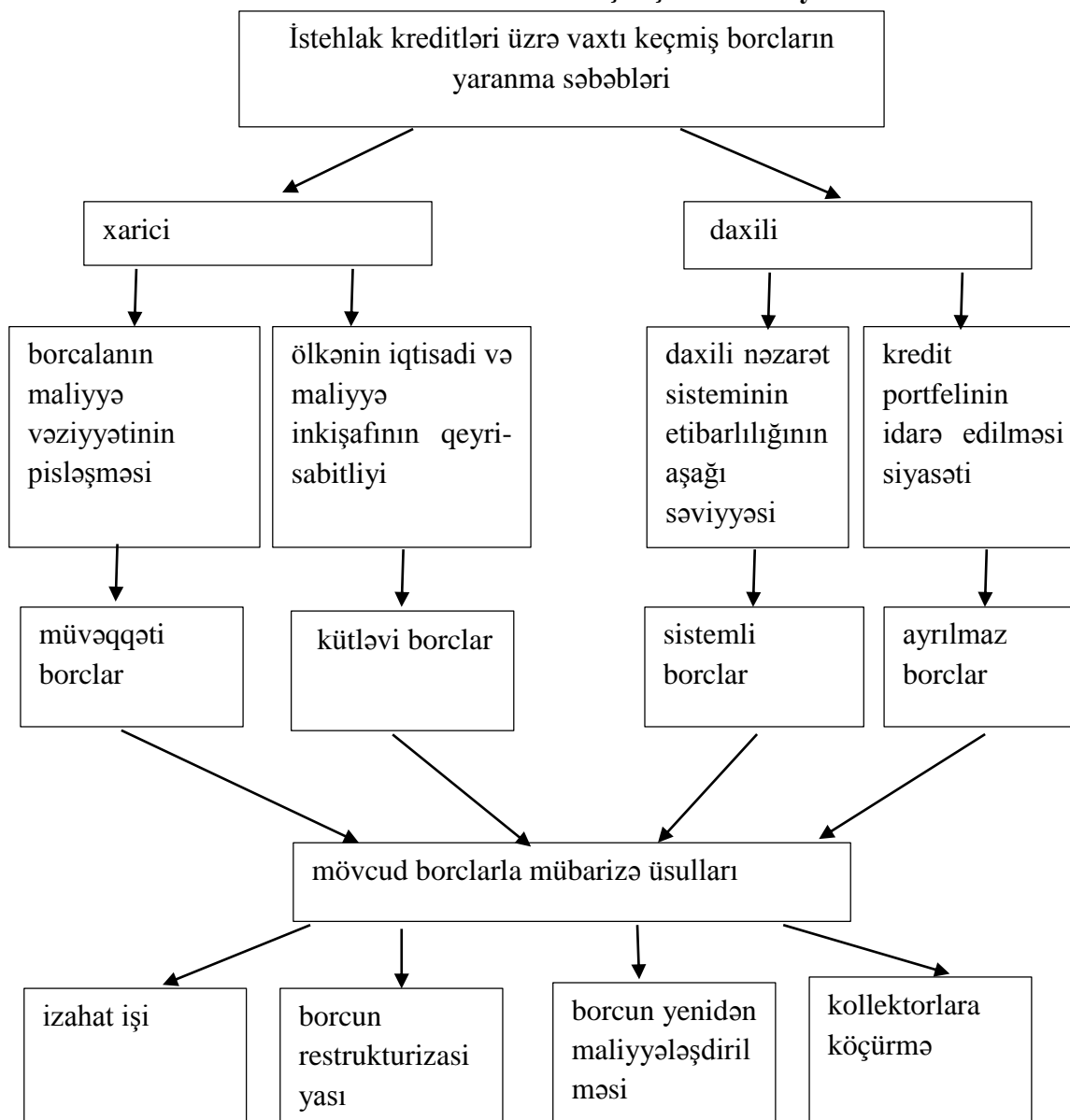
Vaxtı keçmiş borclarla yüksək keyfiyyətli iş ilkin mərhələdə onun baş vermə səbəblərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur (Stepanova D.I., 2018, c. 82-85).

Bu məsələ ilə bağlı mövcud məlumatlara əsaslanaraq, onları müəyyən bir şəkildə qruplaşdıraq (sxem 3). Vaxtı keçmiş borcların səbəblərini müəyyən etmək onun növünü və vaxtı keçmiş borclarla işləmə üsullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Gecikmələrin ən geniş yayılmış səbəbi gözlənilməz hallarla (hal - hazırda pandemiya) borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, əmək haqqının gecikdirilməsi, əmək haqqının azaldılması, borclunun əmək haqqının azaldılması, işin dəyişdirilməsi, ailə şəraiti və s. borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsidir. Bu cür gecikdirilmiş borcu müvəqqəti borc kimi də aid etmək olar, çünki sadalanan

halların aradan qaldırılması zamanı vicdanlı borcalan müəyyən edilmiş ödəniş qrafikinə riayət edəcək (Лайтс Е.Б., 2018).

Sxem 3: İstehlak kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların yaranma səbəbləri

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Müvəqqəti borcla işləməyin ilkin mərhələsində effektiv üsullar yenidən maliyyələşdirmə və ya restrukturizasiya hesab edilə bilər (kredit tətillərinin verilməsi, daha güzəştli şərtlərlə yeni kreditin verilməsi). Borcalanın krediti qaytarmaq istəməməsi aşkar edildikdə və ya onun alınması üçün çəkilən xərclərin məbləği borcun məbləğindən artıq olduqda izahat işi və kollektor agentliklərə müraciət tələb olunur (Мусаев С., 2015: с. 52-54).

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, həm yenidən maliyyələşdirmə, həm də

restrukturizasiya yığılmış borcun ödənilmə müddətini artırır, on-kreditləşmə üçün ehtiyatların yaradılmasını tələb edir ki, bu da bankın resurs bazasını (və mənfəətini) azaldır. Hazırda kifayət qədər çox sayda kommersiya bankı yenidən maliyyələşdirmə xidmətləri təklif edir.

Ümumdünya gərginlik şəraitində vaxtı keçmiş borcların yaranmasında ölkənin iqtisadi-maliyyə inkişafının qeyri-sabitliyi kimi xarici amil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, ölkənin bir sıra kommersiya banklarında vaxtı keçmiş kredit borclarının səviyyəsi bütün ağılabatan səviyyələri üstələyir.

İqtisadiyyatın pisləşməsi insanların qazanc səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olub. Əhalinin həqiqətən sərəncamında olan gəlirləri artıq kreditlərin artımını kompensasiya edə bilmir. Gəlir artımı mənbələri olmadığından vətəndaşlar borclarına xidmət edə bilmirlər.

Artan vaxtı keçmiş borclarla işləmək üçün banklar sxem 3-də təqdim olunan bütün üsullardan fəal şəkildə istifadə edirlər.

Koronavirus infeksiyasının yaratdığı digər iqtisadi və texnoloji şərtləri təsvir etsək, aşağıdakı mənzərəni görürük:

1. Son vaxtlara qədər ölkənin bank sektorunda məsafədən xidmətlərin geniş əhatə olunması bankın əlavə bir fürsəti və üstünlüyü sayılırdı, lakin bundan sonra bu fürsət müştərinin bank seçməsi və xidmət alması üçün ilkin şərt olacaqdır Eto.
2. Karantin müddəti uzun sürməsə də, uzaqdan xidmət istər-istəməz daha geniş yayılacaq, çünki müəyyən bir müddət belə bir xidmətə alışmış bir müştəri banka getmək istəməyəcək və əldə edə biləcək olduqları yerdən bütün xidmətlər. Bu da öz növbəsində bankların məsafədən xidmətlər sahəsində inkişafına təkan verəcəkdir.
3. Rəqəmsallaşma meyilləri güclənəcək və zaman keçdikcə əməliyyat xərcləri azalacaq və müştərilərə daha sərfəli komissiya qazanmağa imkan verəcəkdir.
4. Banklar işçiləri üçün uzaqdan işləmək üçün şərait yaradacaqlar, çünki karantin dövründə bunu bir dəfə sınaqdan keçirdilər, bir növ uzaq iş adi hala çevriləcək və koronavirus sonrası dövrdə uzaq iş yerlərinin tədarüku artacaqdır.

Banklarla problemi aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Bankı, 24.04.2020-ci il tarixli 16/1-1 nömrəli qərarı ilə Kredit Təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi Qaydalarını müəyyən etmişdir.

Bu Qayda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 4 aprel tarixli 135s N^o-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sərəncamın 10.2-ci bəndinin icrası məqsədiylə Tədbirlər Planının III hissəsinin üçüncü hissəsinə uyğun olaraq koronavirus. Pandemiyanın bank sahəsindəki potensial mənfi təsirini azaltmaq üçün "Sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirlərin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Fərmanı (COVID-19) hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti tərəfindən qəbul edilən bu Qaydalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 3.1.1-ci yarımbəndində göstərilən meyarlarla müəyyən edilir.

Cədvəl 1: DB-nin iqtisadi, ticarət və xammal qiymətlərinin artım tempi uzre proqnozları, %-lə

Ölkələr\Regionlar	Fakt	Proqnoz			
	2019	2020-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər		2021-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər	
		Yanvar buraxılışı	İyun buraxılışı	Yanvar buraxılışı	İyun buraxılışı
İqtisadi artım					
<i>Dünya</i>	2,8	2,5	-5,2	2,6	4,2
İEO	1,7	1,4	-7,0	1,5	3,9
ABŞ	2,2	1,8	-6,1	1,7	4,0
Avrozona	1,3	1,0	-9,1	1,3	4,5
Yaponiya	0,7	0,7	-6,1	0,6	2,5
İEOÖ	3,7	4,1	-2,5	4,3	4,6
Çin	6,1	5,9	1,0	5,8	6,9
Rusiya	1,3	1,6	-6,0	1,8	2,7
Türkiyə	0,9	3,0	-3,8	4,0	5,0
İran	-6,5	0,0	-5,3	1,0	2,1
Azərbaycan	2,2	2,3	-2,6	2,1	2,2
Ticarətin artım tempi (mal və xidmətlər)					
<i>Dünya</i>	1,0	1,9	-13,4	2,5	5,3
Xammal qiymətlərinin artım tempi					
Neft*	-10,2	-5,4	-47,9	1,9	18,8

Mənbə: DB, "Global Economic Prospects", June 2020, January 2020

Dünya Bankının (DB) Qlobal İqtisadi Görünüşünün iyun buraxılışında məlum

pandemiyanın yaratdığı böhranın, qlobal sağlamlıq böhranı da daxil olmaqla, digərlərindən fərqli olaraq, II Dünya Müharibəsindən bəri ən dərin böhran olacağı təhlil edilmişdir. Bu səbəbdən təşkilat yanvar ayında proqnozlarına yenidən baxdıqda 2020-ci il üçün proqnozlarda yüngülləşdirici dəyişikliklər edildi (Cədvəl 1).

Cədvəldən aydın olduğu kimi, növbəti il üzrə proqnozlar müsbət dinamikaya malikdir ki, bu da DB ekspertlərinin fikrinə əsasən, fiskal və monetar sektorlardan olan misilsiz dəstək hesabına mümkün olacaqdır (Carolyn Warren, 2019: 710 p.)

Asiya İnkişaf Bankı (AİB) tərəfindən dərc edilən “Asiyanın inkişaf mənzərəsi”nin iyun buraxılışında COVID-19 pandemiyasının növbəti dalğalarının olması ehtimalı, bunun isə sosial narahatlıq və gərginliyə səbəb olacağı, bu faktorlarla yanaşı, ABŞ və Çin ticari gərginliyinin eskalasiyasının mümkünlüyü mühüm risk faktorları kimi qiymətləndirilmiş, proqnozlara yenidən baxılma zamanı digər təşkilatlarda olduğu kimi, bu halda da azalma istiqamətində dəqiqləşdirmələr edilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: AİB-in iqtisadi artım üzrə proqnozları, %-lə

Ölkələr\Regionlar	Fakt	Proqnoz			
	2019	2020-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər		2021-ci il üçün cari ildə təqdim edilən göstəricilər	
		Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı	Aprel buraxılışı	İyun buraxılışı
İqtisadi artım					
İEÖ	1,7	-0,3	-5,8	1,8	4,1
ABŞ	2,3	0,4	-5,3	2,1	3,8
Avrozona	1,3	-1,0	-7,0	1,6	5,5
Yaponiya	0,7	-1,5	-5,0	0,9	2,0
Çin	6,1	2,3	1,8	7,3	7,4
Qazaxıstan	4,5	1,8	-1,2	3,6	3,4
Gürcüstan	5,1	0,0	-5,0	4,5	5,0
Qırğızıstan	4,5	4,0	-5,0	4,5	4,0
Özbəkistan	5,6	4,7	1,5	5,8	6,5
Tacikistan	7,5	5,5	-3,6	5,0	7,0
Türkmənistan	6,3	6,0	3,2	5,8	5,8
Azərbaycan	2,2	0,5	-0,1	1,5	1,2

Mənbə: AİB, “Asian Development Outlook”, April 2020, “Asian Development Outlook Supplement”, June 2020.

Cədvələ görə, proqnozlar pandemiyanın uzadılması və müvafiq olaraq

genişləndirilmiş karantin və ya təcrid rejiminin, habelə 2021-ci ildəki müsbət dinamikanın nəzərə alınması ilə daha pessimist baxımdan hazırlanır. Bu, əsasən aşağı baza ili ilə əlaqədardır. 2020-ci ilə nisbətən artacağı proqnozlaşdırılan effekt, enişlə müşayiət olunur.

Bu il global pandemiya dünyadakı dövlət borcu və maliyyə tarazlığı ilə əlaqədar vəziyyəti daha da pisləşdirdi və BVF bu vəziyyətin, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrdə gələn il daha da pisləşəcəyini proqnozlaşdırdı.

Pandemiya tədbirləri nəticəsində BVF-nin 2020-ci ilin oktyabrında nəşr olunan Financial Review Bülleteni dünyanın ümumi maliyyə balansının ÜDM-ə nisbətinin 2019-cu ildəki -3,9% -dən 2020-ci ildə -12,7% -ə yüksəldiyini göstərdi. 2021-ci ildə proqnozlaşdırılır: -7.6% -ə qədər. BVF, global dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin 2019-cu ildəki 83.0% -dən bu ilin sonuna qədər 98.7% -ə və 2021-ci ildə 99.8% -ə qədər artacağını da qeyd etdi (<https://www.fsb.org/2019/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-small-and-medium-sized-enterprise-sme-financingoverview-of-responses-to-the-consultation/>).

BVF-yə görə, dünyada pandemiya ilə mübarizəyə xərclənən büdcə mənbələrinin həcmi 11,7 trilyon dollara və ya dünya ÜDM-nin 12,0% -ə çatıb. Büdcə fondlarının qısamüddətli təsiri olmasına baxmayaraq, mütəxəssislər büdcə mənbələrindən sosial problemlərin, xüsusilə də yoxsulluğun həlli üçün istifadə olunmasının vacibliyini vurğulayırlar. BVF-yə görə, dünyada 100-110 milyon insan gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə azalması səbəbindən həddindən artıq yoxsulluq içində ola bilər.

II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN ÖDƏNMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. COVID-19 pandemiyasının iqtisadi fəaliyyətlər üzərində təsiri

Dünyanı bürüyən koronavirus pandemiyası qloballaşmanın qarşısında maneəyə çevrilib. İndi dünyada dövlətlər öz iqtisadiyyatlarını müstəqilləşdirməyə, onun muxtar imkanlarını genişləndirməyə çalışırlar. Koronavirus bir ölkənin problemlərin öhdəsindən təkbaşına çıxmasının nə qədər vacib olduğunu göstərdi.

Birincisi, sərhədlərin bağlanması səbəbindən idxalla bağlı çətinliklər yaranır və mağazalarda malların çeşidi azalır, daxili istehsalın artırılmasına ehtiyac yaranır. İkincisi, bütün dövlətlər ilk növbədə özlərinə kömək etməyə çalışanda xaricdən kömək gözləmək demək olar ki, faydasızdır. Ölkənin pandemiya ilə mübarizə aparmaq üçün yerli tibbi və inzibati resursları olmalıdır.

Bundan əlavə, pandemiya səbəbindən beynəlxalq iqtisadi fəallıq səngiyib, buna görə də xarici aktivlərdən asılılıq ölkələrin vəziyyətini daha da pisləşdirib. Bu o deməkdir ki, ölkələr daxili iqtisadiyyatın inkişafına daha çox diqqət yetirməlidirlər.

İqtisadiyyatı inkişaf edən bir çox dövlətlər üçün pandemiya və onunla bağlı böhran hələ də davam edir: orada vaksinasiya yavaş templərlə irəliləyir, maliyyə problemləri isə kəskinləşir. Bütövlükdə isə, qlobal iqtisadiyyatın 2020-ci ildə 3,6% azalmasından sonra 2022-ci ildə 5,4% artım gözlənilir.

İkincisi, ilk növbədə, əhalinin ən zəif təbəqələri əziyyət çəkir. Koronavirus infeksiyasının yayılmasını dayandırmaq üçün nəzərdə tutulan karantin tədbirləri əmək bazarında, xüsusilə də bir çox qadınların məşğul olduğu xidmətlər sahəsində böyük itkilərə gətirib çıxardı. Qeyri-rəsmi işləyənlər, yəni əmək müqaviləsi olmayanlar da əziyyət çəkirlər: qazanclarını itirirlərsə, bu insanlar sosial yardım da almırlar, çox vaxt tibbi xidmətdən istifadə də edə bilmirlər. Afrika və Latın Amerikasının bir çox ölkəsində iqtisadiyyat yalnız 2022-2023-cü illərdə pandemiya əvvəlki səviyyəyə qayıdacaq.

Üçüncüsü, qlobal ticarət, xüsusən Asiyada sürətlə bərpa olunur, elektronika və tibbi qoruma tələbatı məhsul ticarətində pandemiya əvvəlki səviyyələri artıq

üstələyir. Xidmət bazarı hələlik geridə qalır. Bu, beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri ilə əlaqədardır. Asiya ölkələrində ixracın həcmi kəskin şəkildə artıb, Afrika, Qərbi Asiya və Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində isə bu göstərici artmır.

MDB ölkələrində və Gürcüstanda ötən 2020-ci ilin sonu və 2021-ci ilin əvvəlində iqtisadi aktivlikdə müəyyən canlanma müşahidə olunub. Artım əmtəə qiymətlərinin bərpası hesabına baş verir. Pandemiyanın üçüncü dalğasına baxmayaraq, regionun bir çox dövlətləri tam miqyaslı məhdudiyyətlər rejiminin yenidən tətbiqindən yayına biliblər.

Ölkələr arasında gediş-gəlişin tədricən bərpa olunmasına baxmayaraq, miqrantlar üçün səfərlərin dəyəri çox yüksəkdir, buna görə də insanlar qazanc əldə edə bilmirlər, pul köçürmələri isə yaxın vaxtlarda pandemiya əvvəlki səviyyəsinə çətin ki, çatsın.

Ərzaq və xammalın bahalaşması inflyasiya riskini artırır: regionun bir sıra ölkələrində milli valyuta devalvasiyaya uğrayır, bununla əlaqədar mərkəzi banklar uçot dərəcəsini artırmağa başlayıblar.

ABŞ-da koronavirus infeksiyasının mənfi təsirlərini üç qrupa bölmək olar.

1) Turizmin miqyasının və satılan malların fiziki həcmnin azalması ilə əlaqədar ticarət xərclərinin artması.

2) İstehsal şokları (negative productivity shock) həm məhsulların və xidmətlərin təklifi tərəfindən (istehsalın pozulması, işçi qüvvəsinin hərəkətliliyinin azalması, nəqliyyat məhdudiyyətləri), həm də onlara olan tələbatın (azaldılmış istehlak və investisiya) tərəfindən.

3) Dövlət xərclərinin artması (səhiyyə xərcləri və iqtisadiyyatın maliyyə stimullaşdırılması) (<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/604206/adbbrief-133-updated-economic-impact-covid-19>).

Epidemiyadan əsas iqtisadi zərbə 2020-ci ilin əvvəlində baş verib. 2020-ci ilin yanvar-aprel aylarında ABŞ-da işini itirənlərin sayı hər 100 nəfərə 9,9 olub. Ən çox zərər çəkən gənclər idi: 100 nəfərdən 6-sı həmin dövrdə işini itirdi. Məşğulluğun azalmasının əsasən 2020-ci ilin aprelində, müxtəlif dövlətlərin epidemiya ilə

mübarizə məqsədilə iqtisadi fəaliyyətə məhdudiyətlər qoymağa başladığı zaman baş verib. (Polyakova M., Kocks G., Udalova V., Finkelstein A. (2020), P. 27934–27939).

Koronavirusun pandemiyasının Amerika sənayesinə mənfi təsiri aşağıdakı kimi özünü göstərir. Birincisi, pandemiya görə istehsal zəncirinin pozulması ölkələrin ABŞ-da istehsal olunan komplektləşdirici hissələr almaq imkanını azaldıb. İkincisi, epidemiyanın miqyasına malik ölkələr ixracı, o cümlədən ABŞ-dan da azaldıb. Üçüncüsü, qlobal tənəzzül, istehlakçıların təxirə salınmış tələbatı və müəssisələrin təxirə salınmış sərmayəsi səbəbindən məhsul istehsalının azalması baş verib (<https://cepr.org/sites/default/files/news/COVID-19.pdf>).

2021-ci ilin may ayında inflyasiya 5%-ə çatıb, bu, 2008-ci ildən bəri ən yüksək göstəricidir. ABŞ-da qiymətlər ən çox işlənmiş avtomobillər (2019-cu illə müqayisədə 29,7% artım) və hava nəqliyyatı (24,1% artım) üçün artıb. Amma bu, səyahətə təxirə salınmış tələbatın müvəqqəti effektidir: amerikalıların əksəriyyəti öz evlərində il yarım ərzində kilidlənib və hazırda keçmiş planları reallaşdırırlar. 2020-ci ildə illik inflyasiya 1,4% təşkil edib (www.usinflationcalculator.com/inflation/current-inflation-rates/).

ABŞ-ın müxtəlif regionları yeni koronavirus infeksiyasının mənfi iqtisadi nəticələrinə müxtəlif dərəcədə məruz qalır. Ölkədə koronavirusdan ən çox əziyyət çəkən ştat Nyu-Yorkdur. 2020-ci ilin aprel ayının sonuna qədər bu ştatda 1,7 milyon insan işsizlik müavinəti üçün müraciət etmişdi (<https://www.dol.gov/ui/data.pdf>). 2020-ci ilin ikinci rübündə Nyu York Ştatının ÜDM-i 20% (<https://link.springer.com/article/10.1007/s41885-020-00069-w>).

Qeyd etmək lazımdır ki, distant şəkildə həyata keçirilə bilən iş növlərinin daha az olduğu və regional ödənişli xəstəlik məzuniyyəti qanunlarının olmadığı yoxsul ştatlarda işsizlik daha çox artıb (<https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2020/07/10/Trackingthe-Economic-Impact-of-COVID-19-and-Mitigation-Policies-in-Europe-and-the-United-49553>).

Alüminium, kömür, neft və qaz hasilatı, aviadaşımalar, mehmanxana biznesi, geyim istehsalı, pərakəndə ticarət, qumar biznesi, televiziya (bir çox şou epidemiyaya səbəbindən dayandırılıb), poladtökmə sənayesi daha çox pandemiya əziyyəti çəkib. Eyni zamanda, yoluxma ehtimalı az olan fəaliyyət sahələrinə idarəetmə,

maliyyə və kompüter xidmətləri, memarlıq, sosial elmlər, hüquq xidmətləri, təhsil (onlayn formata keçidlə əlaqədar), incəsənət, təmizlik, ofis işləri və kənd təsərrüfatı daxildir. Yeni koronavirus infeksiyasına yoluxma riski yüksək olan müəssisələrə sosial xidmətlər, səhiyyə, iaşə, şəxsi təhlükəsizlik, tikinti daxildir (<http://dx.doi.org/10.1016/j.healthplace.2020.102471>). Distansion işi təşkil etmək mümkün olmayan ictimai iaşə, pərakəndə ticarət, əyləncə və mehmanxana biznesi müəssisələri antikvid məhdudiyətlərinin tətbiqindən daha çox zərər gördü.

500 ən böyük şirkətin (S&P 500 Index) 2019-cu ilin iyun - 2020-ci ilin mart ayları üzrə məlumatlarının təhlilinə əsasən, pandemiya ABŞ fond bazarlarına, eləcə də digər inkişaf etmiş şirkətlərə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi, lakin qısamüddətli təsir göstərib.

Xüsusilə, 2020-ci il yanvarın 30-dan 2020-ci il martın 10-dək olan dövrdə kotirovkalar 2,65%, 11-22 mart 2020-ci il tarixləri arasında isə 7,32% azalıb (<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/20954816.20-20.1757570>).

Pandemiyanın ilk aylarında bütün qlobal maliyyə bazarının sabitliyinin mühüm göstəricilərindən biri hesab edilən ABŞ-ın 10 illik xəzinə istiqrazlarının gəlirliliyi 0,67%-ə düşüb. Bununla belə, 2021-ci ilin may ayına olan məlumata görə, onların gəlirliliyi 1,56%-ə yüksəlib, bu isə, bazarlarda canlanma olduğunu göstərir. (URL:<https://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/interest-rates/pages/text-view.aspx?data=yield>).

Statistik təhlillər göstərdi ki, gündəlik yeni infeksiyaların sayı, koronavirusdan ölüm nisbəti və birjaldakı eniş arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Üstəlik, bu, təkcə ABŞ-da deyil, dünya üzrə məlumatları təhlil edərkən nəzərə çarpır. Yeni infeksiyalar nə qədər çox olarsa və yeni koronavirus infeksiyasından ölüm nisbəti nə qədər yüksək olarsa, maliyyə bazarlarında bir o qədər dəyişkənlik olur (<http://dx.doi.org/10.1016/j.frl.20-20.101699>).

Pandemiya ABŞ-ın ərzaçılıq sənayesinin fəaliyyətinə də təsir edib. ABŞ ərzaçılıq istehsalçıları üçün komponentlərin 26%-i Aİ-dən, 18%-i Hindistandan, 13%-i Çindən idxal edilir. Çin həm də tibbi cihaz komponentlərinin ən böyük tədarükçüsüdür (39,3%).

Çində də pandemiya iqtisadiyyatın böyümə perspektivinə təsir etdi. 2021-ci ilin

ikinci rübündə Çinin ÜDM-i illik müqayisədə 7,9% artıb. Xüsusilə Covid-19 pandemiyasının global iqtisadiyyata davamlı təsirini nəzərə alsaq, bu, nisbətən yaxşı nəticədir. Lakin bu, Çin üçün məyusedicidir: “Caixin” iqtisadçılarının sorğusuna əsasən, ikinci rüb üçün orta artım proqnozu 8,2% təşkil edib. Çinin potensial artım tempi 6% təşkil edir. Müvafiq olaraq, baza effekti nəzərə alınmaqla, 2021-ci ilin dörd rübündə Çində ÜDM-in illik artım templəri 19,1%, 8,3%, 6,7% və 5,5% olmalı idi. Amma birinci rübün nəticələrinə görə, artım 18,3% olub (<https://www.project-syndicate.org/commentary/china-growth-prospects-for-2021-by-yu-yongding-2021-08/russian?barrier=accesspaylog>). Gözləniləndən də zəif olan bu göstərici əsasən hökumət siyasətinin nəticəsi idi.

Çin hakimiyyəti pandemiyanın başlanğıcında genişləndirici fiskal və monetar siyasət yürütməyə başlasa da, indi inflyasiyanın və bununla bağlı maliyyə risklərinin arta biləcəyindən ehtiyat edərək, onu aktiv şəkildə normallaşdırmağa çalışırlar (Dave Rober, Warren Graham, 2019: 496 p.).

Büdcə tədbirlərinin dayandırılması sürətlə baş verdi. 2021-ci ilin birinci yarısında Çinin ümumi dövlət xərcləri yalnız 4,5% artmış, gəlir isə 21,8% artmışdır. 2021-ci ilin birinci yarısında Çinin dövlət büdcəsinin kəsiri 2020-ci illə müqayisədə 1,6 trilyon yuan (247 milyard dollar) az olub.

Pul siyasəti sərbəst olaraq qalır. 2021-ci ilin birinci yarısında sosial maliyyələşdirmə 17,7 trilyon yuan artaraq 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,1 trilyon yuan azalıb. İqtisadi göstəricilər getdikcə Çin iqtisadiyyatının yavaşlamasına işarə edir.

İndi Çin rəhbərliyi bu yavaşmağı dayandırmaq üçün addımlar atmağa başlayır. İyulun əvvəlində Çin Milli Bankı kredit artımını sürətləndirməyə ümid edərək, bütün banklar üçün məcburi ehtiyat normasını 50 baza bəndi azaldacağını açıqladı (Dave Ramsey, 2019: 564 p.).

Rusiyada 2020-ci ildə koronavirus məhdudiyyətlərinin və neft bazarındakı vəziyyətin təsiri altında ÜDM-in azalması 3,1%, ABŞ-da - 3,5%, Almaniyada - 4,9%, Fransada - 8,1%, İtaliyada - 8,9%, Hindistanda - 5% təşkil edib. Yeganə istisna Çin idi (+2,3%). Rusiya iqtisadiyyatının ən güclü daralması 2020-ci ilin ikinci

rübündə (illik -8%) müşahidə olunub, bu, “qeyri-iş günləri” və sanitar məhdudiyyətlərin pik nöqtəsi olub, üçüncü rübdə ÜDM qismən bərpa olunub. Böhranın oxşar trayektoriyası digər ölkələrdə də müşahidə olunub və bu, ən aydın şəkildə ABŞ-da ifadə olunub, burada ikinci rübdə ÜDM əvvəlki dövrlə müqayisədə 31,4% azalıb.

Ümumi fonda ayrı-ayrı sənayelər böhrandan necə təsirləndiklərindən asılı olaraq tamamilə fərqli reaksiyalar göstərdilər. Üç illik aktiv artımdan sonra (3,4-7,1%) özünütəcrid və sərhədlərin faktiki bağlanması kontekstində turizm 2020-ci ildə iqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə ümumi əlavə dəyərdə ən dərin azalma göstərdi (-54,6%). Məlum səbəblərdən əczaçılıq sənayesi, əksinə, artımın pik nöqtəsində idi (+22,2%). ÜDM-in müsbət dinamikası kimya sənayesində (6,2%) və İT sənayesində (3,4%) də qalıb. Bununla belə, bir çox biznes, təhsil və şəxsi kommunikasiyaların onlayn rejimə keçidinin sürətləndirilməsinə baxmayaraq, İT sektorunda artım tempi 2019-cu illə müqayisədə 4 dəfədən çox aşağı düşüb. Avtomobil sənayesində əlavə dəyərin azalması həm ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalması, həm də səyahət məhdudiyyətləri səbəbindən 2019-cu ilə nisbətən təxminən üç dəfə sürətləndi. Pərakəndə ticarətdə (avtomobil ticarəti istisna olmaqla) ümumi əlavə dəyər üç illik müsbət dinamikadan sonra ilk dəfə olaraq 6,3% azalıb (<https://conf.hse.ru/mirror-/pubs/share/461122686.pdf>).

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin ən mühüm göstəricilərindən biri ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dəyəridir. Cədvəl 3-də 2020-ci ildə ÜDM-ə görə ölkələrin reytingini təqdim olunur.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, Çin ÜDM-in həcminə görə dünyada liderdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2020-ci il üçün məlumatına görə, Çinin ÜDM-i 24,162 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Fransa ÜDM-in həcminə görə ilk on ölkəni 2,954 milyard dollarla qapayır (<https://www.fsb.org/2018/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-infrastructure-finance>).

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı pandemiya böhranından sonra bərpa olunur. 2021-ci ilin doqquz ayının göstəriciləri müsbətdir: iqtisadiyyat təxminən 5% artmışdır. Neft sənayesi isə öz növbəsində, təxminən 20% artıb.

Cədvəl 3: Ölkələrin ÜDM üzrə renkinqi (alıclıq qabiliyyəti paritetinə görə, BVF-nin məlumatına əsasən, 2020-ci il)

No	Ölkə	ÜDM (milyard dollar)
1	Çin	24162
2	ABŞ	20807
3	Hindistan	8681
4	Yaponiya	5236
5	Almaniya	4454
6	Rusiya Federasiyası	4021
7	İndoneziya	3328
8	Braziliya	3078
9	Böyük Britaniya	2978
10	Fransa	2954

Mənbə: <https://svspb.net/danmark/vvp-stran.php>

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkədə ÜDM ilin əvvəlindən 4,8% artaraq 62,88 milyard manata (təqribən 37 milyard ABŞ dolları) bərabər olub (<https://www.stat.gov.az/>). Bununla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektoru 1,4%, qeyri - neft sektoru isə ilin əvvəlindən 6,2% artıb.

Eyni zamanda, 2020-ci ilin yekunları üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatı 4,3% - 72,43 milyard manata (\$42,6 milyard) düşüb. Azalma pandemiya və onunla əlaqəli məhdudiyyətlər, eləcə də OPEK+ razılaşması çərçivəsində neft hasilatının azalması ilə əlaqədardır.

2.2. Pandemiya şəraitində əhalinin istehlak kreditləri ilə təmin olunma səviyyəsinin təhlili

COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu gəlirlərin azalması və məşğulluğun azalması və global iqtisadi və siyasi münaqişələrin kəskinləşməsi ilə borc yükü olan ev təsərrüfatları xüsusi risk altında idi.

Ailələrin gələcək maddi vəziyyəti ilə bağlı subyektiv qorxuların azalması fonunda əhalinin real pul gəlirlərində uzun müddət davam edən durğunluq istehlak kreditlərinə yüksək tələbatın qalmasına səbəb olmuşdur. İpoteka kreditləşməsinin inkişafı üzrə müxtəlif proqramlar da bu bazarda tələbin artmasına təkan verib. İstehlak kreditləri dünyanın bir çox ölkələrində ev təsərrüfatları arasında geniş yayılmışdır.

Özünü təcrid rejiminin tətbiqi ilə əlaqədar əhaliyə dəstək tədbirləri paketlərində kredit yükü altında olan əhaliyə yardıma xüsusi və mühüm yer ayrılıb. Bir çox ölkələrdə kredit tətilləri haqqında qanun qəbul edildi ki, bu da borcalanın çətin həyat vəziyyətində olduğu və gəlirlərinin azalması ilə üzləşdiyi təqdirdə kreditlər və borclar üzrə ödənişlərin altı aya qədər təxirə salınmasına zəmanət verdi. (https://www.hse.ru/data/2020/07/14/1593929175/ISP%20HSE_COVID-19%20and%20Loans-%20Repayment_Discussion%20Paper%206_July%2010%202020_RUS.pdf).

Eyni zamanda, banklar koronavirus infeksiyasının yayılması ilə bağlı borcun restrukturizasiyası hadisələrinin borcalanların kredit tarixçəsinə mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tövsiyələr verərək, borcalanlara öz kreditlərin restrukturizasiya proqramlarını təklif edirdilər.

İndi mövcud iqtisadi çətinliklər adətən epidemioloji amillərlə əlaqələndirilir və bütün dünyanın düşdüyü iqtisadi böhranın xarakteri qeyri-iqtisadi kimi xarakterizə olunur. Bununla belə, dünyanın bir çox ölkəsində təlatümlü dövr hələ COVID-19-a qarşı mübarizənin aktiv fazasından əvvəl başlayıb və neftin qiymətinin düşməsi ilə bağlı olub. Ümumilikdə istehlak davranışının dinamikası və xüsusilə 2021-ci ilin birinci rübünün ikinci yarısında kredit davranışının formalaşması, ilk növbədə, istehlakçılar üçün vacib olan valyuta məzənnəsi və inflyasiya gözləntiləri kimi indikatorlar baxımından neft qiymətlərinin düşməsinin nəticələrinin təsiri altında

formalaşdı.

Əhalinin kredit üçün müraciətləri azalıb, lakin banklar da borcalanlara, xüsusən də yeni kredit götürənlərə qarşı tələbləri sərtləşdiriblər. Bank ictimaiyyətinin nümayəndələri mövcud vəziyyəti nəzərə almaq zərurətinə istinad edərək, skoring prosedurlarında mövcud dəyişiklikləri yalnız ümumi şəkildə şərh edirlər. Qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətdə banklar borcalanları daha diqqətlə yoxlamağa məcbur olurlar. Kredit təşkilatı üçün insanın hansı strukturda - özəl və ya dövlət strukturunda işləməsi vacibdir. Ən zərər çəkmiş sahələrinin borcalanların qiymətləndirilməsi adətən daha ciddi olur.

Bundan əlavə, kredit kartlarının emissiyasında azalma və artıq buraxılmış kartlar üzrə limitlərin azalması müşahidə edildi. Pərakəndə istehlak kreditlərinin əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin bu mexanizmi əvvəlki böhranlarda artıq banklar tərəfindən sınaqdan keçirilmişdir. Yeni kreditlərin axınının azalması ilə eyni zamanda kreditlərin vaxtından əvvəl ödənilməsi prosesi də sürətləndi.

Maliyyə gələcəyi ilə bağlı qorxu borcalanları kreditləri daha tez ödəməyə məcbur edib. Vətəndaşlar ən çox nağd kreditlərin, malların alınması üçün verilən kreditlərin (POS kreditləri) və kredit kartı borclarının ödənilməsində fəallıq göstəriblər.

Kredit tətilləri borcalanlar üçün müvəqqəti dəstəyin vacib elementlərindən birinə çevrildi. Kredit tətilləri ödənişləri bir müddət təxirə salmağa imkan verir, lakin onları ləğv etmir. Buna görə də borcalanın gələcəkdə ödəmə qabiliyyətinin qorunması üçün bu mexanizmin imkanları ilə bağlı xeyli qeyri-müəyyənlik qalmaqdadır.

Çox güman ki, əvvəlki böhranlarda olduğu kimi, gəlirlərin qeyri-müəyyənliyi şəraitində əhali kreditləşmə aktivliyini azaldacaq, pul yığmağa üstünlük verəcək, iri və ya lazımsız alışları təxirə salacaq.

Bank kreditləşməsində olduğu kimi mikromaliyyə bazarında da eyni tendensiyalar mövcud idi - ailənin gəlirləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik şəraitində insanlar əlavə maliyyə yükü ilə üz-üzə qalmamağa çalışır, kreditorlar isə borcalanlar üçün tələbləri sərtləşdirir (М.Красильникова, (2021), 8 с.).

Cədvəl 4-də bankların kredit portfelinin strukturu barədə məlumat verilib.

Cədvəl 4: Bankların kredit portfelinin strukturu (milyon manat)

Portfelin bölgüsü	12/31/2019	12/31/2020	01/31/2021	02/28/2021	03/31/2021	04/30/2021	05/31/2021	06/30/2021	07/31/2021	08/31/2021	09/30/2021	10/31/2021	11/30/2021	12/31/2021
Kredit portfeli, o cümlədən	14,900.9	14,157.0	14,213.8	14,246.1	14,352.4	14,611.8	14,691.4	14,856.9	14,966.5	15,206.8	15,538.7	15,997.3	16,282.0	16,659.1
Biznes kreditləri	9,031.6	8,478.3	8,456.7	8,530.7	8,565.2	8,688.0	8,681.4	8,729.4	8,728.5	8,810.0	9,002.3	9,352.4	9,526.2	9,740.0
Istehlak kreditləri	4,075.3	3,661.2	3,702.6	3,634.0	3,680.4	3,777.8	3,847.3	3,939.9	4,024.6	4,132.9	4,239.0	4,314.7	4,400.4	4,518.4
İpoteka kreditləri	1,794.0	2,017.5	2,054.5	2,081.4	2,106.8	2,146.0	2,162.7	2,187.6	2,213.4	2,263.9	2,297.4	2,330.2	2,355.4	2,400.7

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Hazırda Azərbaycanda bütün kommertiya bankları fiziki şəxslərə istehlak kreditlərinin verilməsi mümkündür.

Cədvəl 5-də (Bax. Əlavə 1) nağd kredit verən bankların müştərilərə istehlak krediti vermə şərtləri təqdim olunur. Əksər banklar aylıq maaşı 350 manatdan yuxarı olan müştərilərə kredit verir. Bununla belə, əksər banklar daimi müştərilərinə güzəştlər edir. Məsələn, təkrar müştərilərə 1-3% əlavə endirimlər təklif edilir.

Ölkədə yalnız 3 bank –“Naxçıvanbank”, “Ziraat Bank Azərbaycan” və “Bank Melli İran”-ın Bakı filialı hazırda müştərilərə zaminsiz və girovsuz şərtlə kredit verir. Digər banklar zaminsiz kredit almaq arzusunda olan müştərilərinə ya konkret verilə biləcək məbləğ üçün limit qoyur, yaxud əmək haqqının maksimum 10 misli həcmdə təkliflər etməkdədir.

Cədvəl 6-da tələbindən irəli gələrək istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələri haqqında “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları ” təqdim olunur.

Cədvəl 6: “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları” tələbindən irəli gələrək istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələrinə dair

İstehlak kreditinin növü	Sektorun orta faiz dərəcələri							
	31.12.2020		31.03.2021		30.09.2021		31.12.2021	
	Milli valyut a-da	ABŞ Dolların -da	Milli valyu -tada	ABŞ Dolların -da	Milli valyu -tada	ABŞ Dolların -da	Milli valyu -tada	ABŞ Dolların -da
Kredit kartı vasitəsilə verilən kreditlər	24%	3%	25%	5%	25%	6%	25%	7%
Məişət avadanlıqlarının alınması ilə bağlı olan kreditlər	23%	-	23%	-	21%	-	21%	-
Yaşayış sahəsinin təmiri ilə bağlı olan kreditlər	24%	-	23%	-	20%	-	21%	-
Avtomobil kreditləri	19%	-	19%	-	18%	-	17%	-
Digər istehlak kreditləri	23%	5%	23%	5%	21%	4%	21%	4%

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Azərbaycanda əhaliyə verilən kreditlər, xüsusilə də istehlak kreditləri 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə 1 mlrd. 898 milyon manat çoxalaraq, 8 milyard 607,3 milyon manata çatıb. 2020-ci ilin sonuna ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin həcmi 6 mlrd. 709,3 milyon azn olub (<http://novosti.az/economy/3430.html>).

2021-ci ilin dekabr ayının sonuna istehlak kreditlərinin kredit qoyuluşlarının ümumi həcmində xüsusi çəkisi 50,3% təşkil edib. Dekabrda kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 17 milyard 119,8 milyon manat təşkil edib. 2020-ci ildə kredit qoyuluşlarının ümumi həcmində istehlak kreditlərinin xüsusi çəkisi 46,2% təşkil etmişdir (<https://marja.az/82445/ehalinin-kredit-borcu-19-milyard-manata-yaxin-artib>).

Ev təsərrüfatlarına verilmiş 8 milyard 607.3 milyon manatlıq kreditlərin 2 milyard 483.4 milyon azn-ni daşınmaz əmlakın tikintisinə alınmasına (ipoteka krediti daxil olmaqla) və verilən kreditlər təşkil edib. 2020-ci ildə bu kreditlər 390 milyon manat artıb və cəmi kredit qoyuluşlarında xüsusi çəkisi 14,4 faizdən 14,5 faizə yüksəlmişdir.

2021-ci ildə ipotekaya ayrılan kreditlər xaric ev təsərrüfatlarına verilmiş

kreditlər 1 milyard 508 milyon manat çoxalaraq, 6 mlrd. 123,9 milyon manata yetişib. 2020-ci ildə istehlak kreditlərinin məbləği 4 milyard 615,9 milyon manat təşkil edirdi. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu cədvəl 7-də, əlavə 2-də verilmişdir.

2.3. COVID-19 pandemiyası şəraitində istehlak kreditlərinin ödənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili

2019-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin problemlı kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərman imzalamışdır. Fərmana əsasən, fiziki şəxslərin banklara kredit borcunun devalvasiyadan sonra manatla artan məbləğinin bir hissəsi sərəncam imzalandığı gündən üç aydan gec olmayaraq dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməlidir. Fərman 10 min dollaradək xarici valyutada olan kreditlərə şamil edilmişdir. Bu, devalvasiyanın nəticələrindən əhalinin sosial dəstəyi tədbirləri idi.

2020-2021-ci illərdə isə Azərbaycanda banklar COVID-19 koronavirus pandemiyası ilə mübarizə tədbirlərindən zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinin və əhalinin dəstəklənməsi çərçivəsində 1,3 milyard manat məbləğində kreditlərin restrukturizasiyasını həyata keçirib. Pandemiya ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası bu il də davam etdirilib. Pandemiyanın başlanğıcından bəri (2020-ci ilin mart ayından) banklar 57 mindən çox borcalanın ümumi məbləği 1,3 milyard manat olan kreditləri restrukturizasiya edib (“Karantin rejmi müddətində pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına requlyativ tətlin verilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarının icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 2020-ci il 30 aprel tarixli Qərarı). Bu məbləğin 87%-ni biznes kreditləri, 9%-ni istehlak kreditləri, 4%-ni ipoteka kreditləri təşkil edib (<http://interfax.az/view/854208>).

2021-ci ilin əvvəlindən karantin rejiminin yumşaldılmasından sonra restrukturizasiya olunmuş kreditlərin borclarının ödənilməsində müsbət tendensiya müşahidə olunub. 30 noyabr 2021-ci il tarixinə restrukturizasiya olunmuş kreditlərin qalığı 0,7 milyard manat təşkil edib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 8 dekabr 2020-ci il

tarixli sərəncamı ilə yaradılmış “YAŞAT” Fondunun vəsaitindən 4 fəaliyyət sahəsi üzrə 49 milyon 497 min 446,15 manat vəsait xərclənib. Fondun vəsaitindən mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına 32 477 789,5 manat, təhsil, təlim və yaradıcılıq potensialının inkişafına 458 478,51 manat, istehlak və digər kreditlərin ödənilməsinə 5 432 716,49 manat, psixoloji müalicə və qayğıya 11 128 461,65 manat müharibə veteranlarına dəstək göstərilməsinə xərclənmişdir (<https://www.trend.az/azerbaijan/society/3523661.html>).

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına əsasən, 2020-ci ilin ilk aylarında biznes kreditlərinin artım tempi sürətlənmişdir. Nəticədə bir sıra banklarda hətta istehlak kreditlərinin həcmi üstələdiyini gördük. Bundan əlavə bankların ipoteka kreditləşməsinə yüksəldiyini görmək olar və bu tendensiya davam etməkdədir (<https://ena.az/az/news/id-28443>).

Hesabat dövründə bankların biznes kreditləri 3,2 faiz azalaraq 8 milyard 741,1 milyon manata düşmüşdür. Bu bankların bütün kredit portfelinin 60,3 faizini təşkil edir. Sentyabr ayında isə bankların biznes kreditləri portfeli 96,2 milyon manat artmışdır.

2020-ci ilin 9 ayı ərzində bankların istehlak kreditləri portfeli 6,5% azalaraq 3 milyard 808,5 milyon manat təşkil etmişdir. Nəticədə istehlak kreditlərinin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 26,3%-ə enib. 2020-ci ilin sentyabr ayında banklar istehlak kreditləri portfelinə 71,6 milyon manat artırmışdır.

Azərbaycanda vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi oktyabrın 1-i 2020-ci ilə 1 milyard 069,5 milyon manat olub. Problemlə kreditlər ilin başlanğıcı ilə müqayisədə 16 faiz, son 1 ildə isə 25,9% azalıb. Sentyabrın sonuna vaxtı bitmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi payı 7,2% təşkil edib.

2020-ci ildə AMFA-ın (Azərbaycan Mikromaliyyə Assosiasiyası) üzvü olan kredit təşkilatları koronavirus pandemiyasının nəticələrindən zərər çəkmiş müştərilərinə güzəştlər verməyə başlayıb.

Azərbaycan Mikromaliyyə Assosiasiyasından verilən informasiyaya əsasən, güzəştlər Assosiasiyanın üzvlüyündə olan bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) və banklar (BOKT) tərəfindən olunur. Bunlara vaxtı keçmiş kreditlərə görə penya

faizlərinin hesablanmaması, kreditlərin restrukturizasiyası, eləcə də digər sahələrdə güzəştlər daxildir.

MMC BOKT “İcraçı Kredit Agentliyi” (“İKA”), “İdeal Kredit” MMC BOKT, “Kred Aqro” BOKT, Bank of Baku” ASC, “TBC Kredit” MMC, Paşa Bank, “Viator Mikrokredit”, “ASC BOKT “Finoko”, Covid-19 pandemiyası zamanı kredit öhdəliklərində gecikmələr olan müştərilərə vaxtı keçmiş kreditlər üzrə cərimə faizlərinin hesablanmasını dayandırmışdır. Müştərilərin müraciətindən asılı olaraq güzəşt müddətləri tətbiq edilmişdir, müqavilə uzadılmışdır və yenidən strukturlaşdırmışdır.

“Kred Aqro” BOKT Azərbaycan Mərkəzi Bankının tövsiyələrini nəzərə alaraq, sentyabrın 30-dək müştərilərinə bir sıra güzəştlər etməyə başlamışdır. “Kred Aqro” BOKT aşağıdakı güzəştləri təmin etmişdir:

1) martın 1-dən kreditlər üzrə gecikdirilmiş ödənişlərə görə cərimə tətbiq edilmir;

2) 1-3 ay müddətində əsas borc üzrə güzəştlərdən istifadə etməklə cərimələrin silinməsi yolu ilə restrukturizasiya;

3) cərimələrin silinməsi yolu ilə əsas borc üzrə kreditin məbləğindən asılı olaraq aylıq ödənişin azaldılması məqsədi ilə müddətin uzadılması ilə restrukturizasiya. Eyni zamanda, 500 manatadək məbləğdə kreditlərin müddəti üç ayadək, 500-3000 manatadək olanlar üçün isə altı ayadək, üç min manatdan yuxarı məbləğdə kreditlərin müddəti on iki ayadək uzadıla bilər.

“PAŞA Bank” COVID-19 pandemiyası zamanı biznesə dəstək məqsədilə müştərilərə bir sıra güzəştli təkliflər təklif etmişdir. Bu təkliflərə aşağıdakılar daxildir:

1) faizsiz kreditlər;

2) kartların etibarlılıq müddətinin uzadılması.

Belə ki, krediti gecikdirən müştərilər üçün cərimələrin hesablanması dayandırılmışdır. 1 aprel 2020-ci il tarixində mart və aprel aylarında vaxtı bitmiş bütün kartlar avtomatik olaraq üç ay müddətinə yenilənmişdir. Bundan əlavə, bank müştərilərə POS-terminal tarifləri və bir sıra komissiyalar üzrə güzəştlər təqdim

etmişdir.

Məlumatla görə, “Bank of Baku” ASC bu aylar ərzində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşməsini dayandırmamışdır, 400-dən çox sahibkara 4 milyon manata yaxın kredit verilmişdir.

BOKT “İdeal Kredit” MMC ümumi məbləği 200 min manatdan çox olan kredit borclarının restrukturizasiyası barədə qərar qəbul etmişdir. Eyni zamanda, onlarla borcalan aylıq ödəniş etmək üçün əlavə vaxtdan yararlanı bilib.

2021-ci ilin iyul ayının sonu ilə müqayisədə avqust ayında bankların məcmu kredit portfeli 240,3 milyon manat artıb. Nəticədə bank sektorunun kredit portfeli 15 milyard 206,8 milyon manata çatıb. İstehlak kreditləri 108,3 milyon manat artaraq 4 milyard 132,9 milyon manata çatıb. Avqustda istehlak və ipoteka kreditləri birlikdə 158,8 milyon manat artıb.

2021-ci ilin 8 ayı ərzində istehlak kreditləri 471.7 milyon manat artmışdır. Fərdi şəxslərə və ev təsərrüfatlarına ayrılan ipoteka və istehlak kreditləri 2021-ci ilin 8 ayında 718,1 milyon manat artmışdır. Qeyd edək ki, 2021-ci ilin iyul ayında bankların ümumi kredit portfeli 109,6 milyon manat artaraq 14 milyard 966,5 milyon manata yüksəlmişdir. İyun ayının sonu ilə müqayisədə iyulda istehlak kreditləri 84,7 milyon manata artaraq 4 milyard 24,6 milyon manata çatmışdır. 2021-ci il dekabrın 1-nə Azərbaycanda vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği 786,3 milyon manat təşkil edib.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına əsasən bu, həmin il noyabrın 1-i ilə müqayisədə 3,6% azdır.

Problemlı kreditlər ilin əvvəli ilə müqayisədə 12%, 2021-ci il ərzində isə 14,8 faiz azalıb (<http://www.1news.az/politics/20150312013630087.html>).

Noyabrın sonuna vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi 4,7% təşkil edib. Bu rəqəm oktyabrın sonunda 5%, 2020-ci ilin sonunda 6,1%, 2020-ci ilin noyabr ayının sonunda isə 6,3 faiz təşkil edib.

2022-ci il yanvarın 1-nə ölkə üzrə vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği 2021-ci il dekabrın 1-i ilə müqayisədə 8,5% azalaraq 719,4 milyon manat təşkil edib.

Bununla yanaşı, son bir ildə Azərbaycanda problemlı kreditlər 19,45% azalıb.

İllik müqayisədə problemlı kreditlərin həcmi 19,4% azalıb.

Problemlı kreditlərin ümumi portfəldə xüsusi çəkisi dekabrda 0,5 faiz bəndi, illik müqayisədə isə 1,9 faiz bəndi azalaraq 4,2% təşkil edib.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının Statistik bülleteninə əsasən, bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının (BOKT) kredit portfeli il ərzində 5,4 faiz artaraq 15,37 milyard manat təşkil edib (<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>).

Verilmiş kreditlərdə dövlət banklarının payı 2,874 milyard manat (ümumi portfelin 17,9 faizi), özəl bankların payı 12,093 milyard manat (79,6 faiz), BOKT-lərin 401,2 milyon manatı (2,5 faiz) təşkil edib.

Avqustun əvvəlinə milli valyutada verilən kreditlər 11,25 milyard manat (2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 13,5 faiz artıb), bankların kredit portfelinə payı isə 73,2 faiz təşkil edib.

Hesabat dövründə xarici valyutada bankların kredit portfelinin xüsusi çəkisi 26,8 faiz olmaqla, manat ekvivalentində 4,12 milyard manatdan çox (il ərzində 11,9 faiz azalma) məbləğində kreditlər verilmişdir.

Qısamüddətli kreditlər milli valyutada 2,014 milyard manat, xarici valyutada isə 714,2 milyon manat, milli və xarici valyutada verilmiş uzunmüddətli kreditlər isə müvafiq olaraq 9,238 və 3,402 milyard manata çatıb.

III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ İSTEHLAK KREDİTLƏRİNİN ÖDƏNMƏSİNƏ MƏNFI TƏSİRİNİN YUMŞALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyat üzərindəki mənfi təsirlərin aradan qaldırılması üçün iqtisadi siyasət alətlərinin müəyyənləşdirilməsi

Pandemiya həm bütövlükdə dünyada, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında iqtisadi və səhiyyə böhranına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata gözlənilən təsiri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi və qorxunu gücləndirib (Торкановский Е.П., 2020: С. 663-682).

Virusun eksponensial yayılmasının qarşısını almaq üçün dünya ölkələri tam kilidləmələr, sərhədlərin bağlanması, karantinlər, səyahət məhdudiyətləri və ümumi işlərin bağlanması kimi müxtəlif tədbirlər gördü. Bu, çaxnaşma yığılması və insanların özünü təcrid etməsi səbəbindən tələbatın çökməsi ilə kəskinləşən mal tədarükünün azalmasına səbəb oldu (Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С., 2020: С. 2135-2150).

Bu tədbirlərin bütün dünyada biznesə təsiri var. Koronavirus iqtisadi xərclərlə nəticələndi və şübhəsiz ki, dünyada görünməmiş iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. Virusun qeyri-sabit təbiəti onun qarşısını almaq üçün düzgün makroiqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasını çətinləşdirir. Baldwin R. və Weder Di Mauro B. qeyd edir ki, COVID-19 bütün dünyada iqtisadi böhrana səbəb olur və o, tibbi baxımdan olduğu kimi iqtisadi baxımdan da yoluxucu ola bilər (Baldwin R., Weder di Mauro B., 2020: pp.16-19).

Pandemiyanın təsirinin həcmi gözlənilməz olsa da, onun törətdiyi qlobal iqtisadi böhranın uzun müddət davam edəcəyi və bəlkə də qlobal iqtisadiyyatda əsas struktur dəyişikliklərinə səbəb olacağı ehtimal edilir. Dünyanı şoka salan əsas və ilk iqtisadi zərbə son üç onillikdə neft qiymətlərindəki ən böyük bir günlük eniş oldu. Brent markalı neftin qiyməti 2020-ci ilin mart ayında 24% ucuzlaşaraq 34 dollar/bar. 24,93 dollara düşüb. Yüksək iqtisadi qeyri-müəyyənlik səbəbindən qlobal fond bazarları 2020-ci il fevralın 24-dən 28-dək bir həftə ərzində təqribən 6 trilyon dollar

itirərək çökdü.

İstehlak və sənaye mallarının əsas tədarükçüsü kimi Çin iqtisadiyyatının yavaşlaması, Çinin ixracat fabriklərinin əksəriyyətinin bağlanması səbəbindən tədarük zəncirinin pozulması səbəbindən qlobal əmtəə bazarlarında balanssızlığa səbəb olub. Çindən gələn tədarüklərə çox güvənən Nigeriya kimi ölkələr artıq əmtəə qiymətlərini artıraraq qıtlıq yaşayırlar. Tətbiq olunan resursların azalması şirkətlərin istehsalına da təsir göstərdi ki, bu da müəssisələrin bağlanmasına gətirib çıxardı (Ashraf B. N., 2020: p. 134).

Dünya maliyyə bazarları güclü zərbələrə məruz qaldı və əsas fond indeksləri kəskin azalmağa başladı. Pandemiya COVID-19 tarixdə digər sarsıntılardan fərqlənir, çünki bu, tələb və təklif böhranlarının birləşməsini nəzərdə tutur, heç vaxt əvvəllər sınaqdan keçirilməmiş və qeyri-maliyyə stimullaşdırması və ya mərkəzi bankların pul-kredit siyasətinə tabe deyildir.

COVID-19 dünya iqtisadiyyatına güclü zərbə vurdu. Virus yayıldığı və müxtəlif siyasi cavab tədbirləri görüldüyü təqdirdə, dünya ölkələri bir-birindən daha uğurlu qərarlar qəbul etməlidirlər. Tibb və iqtisadiyyat COVID-19 iqtisadi və tibbi metodlarla səmərəli mübarizə aparmaq üçün lazımi cavabların təmin edilməsində məhdudiyyətlərini nümayiş etdirməklə yeni dövrün astanasında idi. Dünyanın normal həyata qayıtması yeni qlobal maliyyə böhranının qarşısını almaq üçün yeni bir virus ilə bağlı tibbi və iqtisadi həllər axtarılmasını tələb edib.

COVID-19 pandemiyasının özünün təsirinin genişmiqyaslı infeksiyanın qarşısını almaq üçün həyata keçirilən həddindən artıq məhdudlaşdırıcı tədbirlərin təsirindən daha az olacağı ehtimal edilir (Zhang D., 2020: 64 p.).

Müxtəlif ölkələr tərəfindən insanların hərəkətinə və malların hərəkətinə məhdudiyyətlər və ya müəssisələrin tamamilə dayandırılması şəklində həyata keçirilən siyasət tədbirləri iqtisadiyyata daha mənfi təsir göstərə və pandemiyanın özündən daha uzun müddət davam edə bilər. Pandemiya, düzgün iqtisadi siyasətlə effektiv idarə olunmasa, qloballaşmaya mane ola biləcək qlobal iqtisadi böhrana çevrilə bilər.

2020-ci ilin yazında ABŞ-da birjanın çökməsindən sonra Federal Ehtiyat

Sistemi sıfır faiz dərəcəsi siyasətini elan etdi və bununla da pul siyasətini kəmiyyətcə yumşaltmağa başladı, pul kütləsini ən azı 700 milyard dollar artırdı.

COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar OECD 2020-ci il üçün qlobal iqtisadi proqnozu 2,9%-dən 2,4%-ə qədər yenidən nəzərdən keçirmək məcburiyyətində qaldı. Bundan əlavə, proqnozlaşdırılıb ki, pandemiya nəzarətdən çıxsa, o zaman qlobal iqtisadi artımın 1,5%-ə qədər daha da azalacağını gözləmək olar (<https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103753/>).

Böyük Britaniya hökuməti ödənişsiz məzuniyyətdə olan işçilərə əmək haqqı subsidiyaları vermək üçün (Coronavirus Job Retention Scheme, JRS) kimi COVID-19-a cavab olaraq siyasət tədbirləri paketi təqdim etdi. Bu tədbir şirkətlərə işçiləri ixtisar etmədən iş saatlarının sayını sıfıra endirməyə və beləliklə, kadrların tapılması və yenidən işə götürülməsi üçün gələcək xərcləri minimuma endirməyə imkan verib.

Aydındır ki, hökumətlərin sahibkarlıq fəaliyyəti, hərəkəti ilə bağlı tətbiq etdiyi məhdudlaşdırıcı tədbirlərin sərtləşdirilməsi, sərhədlərin bağlanması və müəssisələrin bağlanması müxtəlif ölkələrə böyük iqtisadi ziyan vurur və pandemiya ilə bağlı vəziyyət uzun müddət davam edə bilər. Qlobal pandemiyanın bütün mümkün risklərini və nəticələrini, siyasi və iqtisadi tədbirlərin sonrakı təsirini, eləcə də insanların reaksiyasını hələ heç kim dəqiq proqnozlaşdırıb bilməz.

COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata təsir göstərə biləcəyi üç əsas kanal var: tələb, təklif və inam. Səyahət məhdudlaşdırıcı tədbirləri, sərhədlərin bağlanması, sənayenin bağlanması və xidmət şirkətlərinin dayandırılması kimi virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün görülən sərt məhdudlaşdırıcı tədbirlər qlobal təchizat zəncirini pozdu. Əhalinin özünü təcrid etməsi, işçilərin ixtisarı, hərəkətin məhdudlaşdırılması, məktəblərin bağlanması, turizm və əyləncə sektorunun azalması səbəbindən tələbin azalması qaçılmaz idi. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı həm istehlakçı inamına, həm də istehsalçı inamına mənfi təsir göstərən qeyri-müəyyənlik mühiti yaradıb. Nəticədə istehlakçılar mal və xidmətlərin istehlakını ya təxirə salıb, ya da azaldıb. İstehsalçılar da eyni şəkildə yeni investisiyaları ya təxirə salıb, ya azaldıb, ya da imtina ediblər.

200-dən çox ölkəyə yayılan COVID-19 həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də bütün

dünya iqtisadiyyatı üçün böyük fəsadlar törədib. Pandemiyanın iqtisadi xərclərini yumşaltmaq üçün ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilən dövlət siyasəti tədbirləri uzunmüddətli əhəmiyyətli mənfi nəticələrə səbəb ola bilər (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitel'skogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>).

COVID-19 epidemiyası Çində istehsalın dayandırılması nəticəsində tədarük zəncirinin pozulması səbəbindən qlobal iqtisadiyyatda balanssızlıq yaradıb. Pandemiya, 1991-ci ildə Fars körfəzindəki müharibəsindən bəri ən böyük neft qiymətlərinin ciddi şəkildə çökməsinə səbəb oldu. Bu isə neftdən asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatını təhlükə altına qoydu.

Ölkələrin pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün tətbiq etdiyi tədbirləri, məsələn, karantin, özünütəcrid, beynəlxalq və yerli səyahət və ticarətə məhdudiyətlər və s. dünyadakı iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərməkdə davam edir (Zhang D., 2020: 64 p.).

Pandemiya nəticəsində qlobal fond bazarları 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra ən böyük və ən kəskin enişini qeydə aldı.

Siyasi səviyyədə pandemiyanın yayılmasının azaldılması üçün tibbi protokolun, eləcə də iqtisadi dirçəlişin sürətləndirilməsi üçün istehsal sektorunun dəstəklənməsinə yönəlmiş fiskal tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün ölkələrin əlaqələndirilmiş fəaliyyəti tələb olunacaq. Bu, istehlakçıları dəstəkləmək, alıcılıq qabiliyyətini bərpa etmək və biznesə kömək etmək üçün əlavə tədbirlər tələb edəcək. Belə tədbirlər kredit resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə mərkəzi banklar tərəfindən uçot dərəcəsinin azaldılması ola bilər. Digər bir tədbir biznes və əhəlinin vergi yükünün azaldılması ola bilər.

Görülən bütün antiböhran tədbirlərinin ümumi qiymətləndirilməsi əhaliyə və iqtisadiyyata dövlət yardımının vacibliyini nümayiş etdirir. Mövcud böhran şəraitində hökumətlər geniş alətlərdən istifadə edirlər: birbaşa büdcə xərcləri, vergi xərcləri, dövlət zəmanətləri, kapital qoyuluşu, büdcədən kənar fondların istifadəsi, birbaşa kreditləşdirmə, kvazi-büdcə dəstəyi. Prioritet antiböhran qərarları ölkələr

tərəfindən 2020-ci ilin yazında qəbul edilib, onların bir çoxu ilkin olaraq bir neçə ay üçün hesablanıb. Lakin böhranın inkişafı və epidemik vəziyyətin pisləşməsi dövlət yardımının miqyasının artırılmasını tələb etdi. Əksər ölkələr müəyyən dəstək tədbirlərinin müddətini uzadıb və 2021-ci il üçün yenilərini qəbul ediblər. Bəzi hökumətlər, məsələn, orta müddətli dövrdə antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsini elan ediblər (Chen S., O Igan D., Pierri N., Presbitero A., 2020: 25 p.).

İstisnasız olaraq bütün ölkələr antiböhran reaksiyasını büdcə alətləri vasitəsilə həyata keçirirlər: əlavə büdcə ayırmaları və təsirə məruz qalan iqtisadi agentlər kateqoriyaları üçün vergi güzəştləri.

Dünya praktikasında antiböhran siyasətinin, demək olar ki, ayrılmaz elementi vergi və sığorta ödənişlərinin təxirə salınması olmuşdur. Bir qayda olaraq, bu cür tədbirlərin qiymətləndirilməsi antiböhran reaksiyası xərclərinə daxil edilmir, baxmayaraq ki, bəzi ölkələrdə biznes üçün məcburi ödənişlərin təxirə salınması proqramı ÜDM-in bir neçə faizinə bərabərdir.

İqtisadiyyatın özəl sektorunun dəstəklənməsi üzrə tədbirlər kompleksi müəssisələrin həm fəaliyyətlərini dəstəkləmək, həm də əmək haqqı və məşğulluğu saxlamaq üçün likvidliyə çıxışı təmin etməyə yönəlib. Sadalanan məsələlərin həlli dövlət yardımının variativ tədbirləri hesabına həyata keçirilir ki, bunlardan da dünya praktikasında dövlət zəmanəti ilə yanaşı, müəssisələrin birbaşa subsidiyalaşdırılmasından (iş yerlərinin saxlanması üçün qrantlar, əmək haqqı da daxil olmaqla), vergi yükünün azaldılması (vergi güzəştləri, ödənişlərdən azad olma), sığorta haqları üzrə öhdəliklərin azaldılması/təxirə salınması, güzəştli borclardan da istifadə olunur. Cari böhranda Mərkəzi hökumətlər kiçik və orta sahibkarlıq, özünüməşğulluq subyektlərin, həmçinin fəaliyyətin xüsusiyyətinə görə koronavirusun yayılmasından daha çox zərər çəkmiş sahələrin fiskal dəstəyini xüsusi qeyd edirlər.

Hökumətlər gəlirləri dəstəkləmək üçün milli sosial müdafiə proqramlarını əsaslı şəkildə genişləndirmişlər. Xarici ölkələrdə ən çox yayılmış anti-böhran həlləri əlilliyə görə müavinətlərin artırılması, natamam məşğulluq, işsizlik, aztəminatlı şəxslərə (o cümlədən birdəfəlik ödəmələr şəklində), həmçinin uşaq müavinətlərini

əhatə edir (The impact of COVID-19 on stock markets, 2020: P. 275–288).

Koronavirusun yayılması və mərkəzi hökumətlər tərəfindən görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlər submilli maliyyənin sabitliyi üçün problemlər yaratdı: büdcə gəlirlərinin azalması, eyni zamanda regional antiböhran həllərinin həyata keçirilməsi üçün xərclərin artması kimi və s. Büdcə sisteminin büdcələrinin tarazlığını təmin etmək və gəlirlərin azalmasını kompensasiya etmək məqsədilə verilən əlavə transfertlər regionların dəstəklənməsi üçün xarici ölkələrdə geniş istifadə olunan alətə çevrilib. İlk anti-böhran qərarlarının bir hissəsi olaraq mərkəzi hökumətlər səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi baxımından bölgələrə dəstək göstərməyə diqqət yetirdilər (https://www.iep.ru/files/text/Gaidar_IEP_monographs/Ec_virus-text.pdf).

BVF ekspertlərinin “Böyük Kilitləmə” adlandırdıqları hazırkı iqtisadi böhran bizi qlobal miqyasda pul siyasətinin həyata keçirilməsinə yanaşmaların dəyişdirilməsinin mümkünlüyü barədə düşünməyə vadar etdi. Növbəti illərdə əsas tendensiya mərkəzi bankların qeyri-ənənəvi pul siyasəti tədbirlərinə daha çox etibar etməsi və inflyasiyanın hədəflənməsinin aşağı inflyasiya və xroniki zəif məcmu tələb mühitinə uyğunlaşdırılması ola bilər.

Belə tədbirlərdən istifadə zərurəti mərkəzi bankların ənənəvi faiz siyasətinin potensialının tükənməsi ilə bağlıdır. Pul siyasətinin etalonuna çevrilmiş klassik inflyasiya hədəflənməsi yalnız nominal pul bazarı faizləri müsbət qaldıqda effektiv işləyir. İnflyasiya azaldıqca dərəcələr sıfıra yaxınlaşır və mərkəzi bankın faiz dərəcələrini yumşaltmaqla tələbi stimullaşdırmaq imkanları quruyur.

3.2. Pandemiya şəraitində istehlak kreditinin geri ödənməsinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Pandemiya və karantin tədbirlərinin elan edilməsi təkcə dövlətimiz üçün deyil, bütövlükdə dünya birliyi üçün əsl sınaq oldu. İşgüzar fəallığın azaldığını nəzərə alsaq, bütöv bir sıra məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə əlaqədar götürülmüş öhdəliklərin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi xeyli çətinləşir, bəzən isə qeyri-mümkün olur. Nəhayət, bu, kredit münasibətlərinə də aiddir.

Pandemiya dövründə bankların gördüyü tədbirlərdən biri istehlak kreditlərinin restrukturizasiyası olub. Kreditlər pandemiya ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlərə görə maliyyə çətinliyi ilə üzləşmiş və kreditlərə vaxtında xidmət göstərə bilməyən borcalanların restrukturizasiyasına məruz qalır. Restrukturizasiyanın şərtləri borcalanın iqtisadi ehtiyacları nəzərə alınmaqla bank tərəfindən müəyyən edilir. Borcalanın cari maliyyə imkanlarından asılı olaraq, bank müvəqqəti olaraq faiz dərəcəsini aşağı sala, aylıq ödəniş məbləğini azalda və ya təcili kredit tətili verə bilər. Restrukturizasiyalar, bir tərəfdən, böhranın borcalanların maliyyə vəziyyətinə təsirini yumşaltmaq, digər tərəfdən isə bankların kapital itirməsi riskini yaratmamaq üçün nəzərdə tutulub (<https://colares.ua/ru/news/platezhi-po-kreditu-v-usloviyah-karantina>). Həm banklar, həm də onların müştəriləri kreditlərin restrukturizasiyasına başlaya bilərlər. Restrukturizasiya üçün aşağıdakı yanaşmalar var:

1) Müştərilərin pandemiya ilə əlaqədar karantin və ya digər məhdudiyyətlər müddətindən az olmayan müddətə qrafikə uyğun olaraq kreditin əsas məbləğinin ödənilməsindən azad edilməsi. Müvafiq olaraq, kreditin qaytarılma müddəti uzadıla bilər.

2) Çətin vəziyyətlərdə müştərilərə faiz ödənişlərinin kapitallaşdırılması təklif oluna bilər. Bu, fiziki şəxslərə cari istehlakın tələb olunan səviyyəsini saxlamağa imkan verəcək.

3) Çətin maliyyə vəziyyətinə düşmüş müştərilərin ödəmə qabiliyyətinin bərpasının tezliklə baş verməyəcəyini nəzərə alınmalıdır.

4) Banklar restrukturizasiya nəticəsində kredit şərtlərini pisləşdirməməlidir.

5) Restrukturizasiya effektiv faiz dərəcəsinin artması ilə nəticələnməməlidir.

6) Banklar pandemiya şəraitindən yaranan restrukturizasiya üçün müştərilərdən heç bir açıq və ya gizli komissiya tələb etməməlidirlər.

Vətəndaşlar, həmçinin şəxsin işindən məhrum edilməsinə, qazancının və ya qazancının qismən itirilməsinə səbəb olan karantin tədbirlərinin tətbiqi ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası ilə bağlı banklara müraciət edə bilərlər. Banka müraciət etmək üçün şəxs işəgötürəndən şirkətin işinə xitam verilməsi və ya qismən xitam verilməsi və qazancının itirilməsi barədə sənədlər almalıdır (https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=35693). Bu cür sənədlər, konkret vəziyyətdən asılı olaraq, müəssisənin dayanması barədə əmr, ödənişsiz məzuniyyət verilməsi haqqında sərəncam ola bilər. Əgər şəxs karantin tədbirləri ilə əlaqədar işsiz qalıbsa və ya işini qismən itirib və müvafiq olaraq məşğulluq xidmətində qeydiyyatda alınmışsa, o da işsiz statusu almaq üçün banka belə arayış təqdim etməlidir. Bu sənədlər və çəklər maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə təsdiqləmək üçün banka təqdim etmək üçün faydalı ola bilər (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitelskogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir vəziyyət bank tərəfindən fərdi olaraq nəzərdən keçirilir. Restrukturizasiyanın verilməsi və ya verilməməsi maliyyə vəziyyətini təsdiq edə biləcək və ödəmə qabiliyyətini bərpa edə biləcək sənədlərin hazırlanmasından asılıdır.

2021-2021-ci illərdə Azərbaycanda banklar COVID-19 koronavirus pandemiyası ilə mübarizə tədbirlərindən zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinin və əhəlinin dəstəklənməsi çərçivəsində 1,3 milyard manat məbləğində kreditlərin restrukturizasiyasını həyata keçirib. Pandemiya ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası bu il də davam etdirilib. Pandemiyanın başlanğıcından bəri (2020-ci ilin mart ayından) banklar 57 mindən çox borcalanın ümumi məbləği 1,3 milyard manat olan kreditləri restrukturizasiya edib (“Karantin rejimi müddətində pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına requlyativ tətillin verilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarının icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 30 aprel 2020-ci il tarixli Qərarı). Bu məbləğin 87%-ni biznes kreditləri, 9%-ni istehlak kreditləri, 4%-ni ipoteka kreditləri təşkil edib (<http://interfax.az/view/854208>).

Aşağı faiz dərəcələri və cari kreditlər üzrə ödənişləri azaltmaq ehtiyacı səbəbindən kreditlərin yenidən maliyyələşdirilməsinə də yüksək tələbat var.

Yenidən maliyyələşdirmə mövcud krediti ödəmək üçün yeni kredit götürmək deməkdir. Yenidən maliyyələşdirmə borcalana daha yaxşı faiz dərəcəsi almağa, müddəti uzatmağa və aylıq ödənişi azaltmağa imkan verir. Bundan əlavə, yenidən maliyyələşdirmə zamanı iki və ya üç krediti birinə birləşdirmək olur.

Müqavilə bağlandıqdan sonra yeni ödəniş cədvəli tərtib edilir, ilkin borc vaxtından əvvəl ödənilir. Eyni zamanda, yenidən maliyyələşdirmə yeni bir kredit açır, yəni yeni öhdəliklər yaradır.

Yenidən maliyyələşdirərkən, pul əlində olan borcalana köçürülmür, dərhal borcunu ödəmək üçün göndərilir. Onları alışa xərcləmək olmaz.

Yenidən maliyyələşdirmənin əsas məqsədləri:

- ödəniş şərtlərinin yaxşılaşdırılması;
- qaytarılma müddətinin uzadılması;
- aylıq yükün azaldılması;
- daha rahat banka keçidi;
- borc artımının qarşısını alınması.

Yenidən maliyyələşdirmə istehlak və məqsədli kreditlər üzrə borcların, eləcə də kredit kartları üzrə borcların bağlanması üçün istifadə olunur. Yenidən maliyyələşdirmə borcalanın maliyyə yükünü yüngülləşdirir.

Müştərinin ödənişlərin öhdəsindən gələ bilmədiyi bir vəziyyətdə bank daha çox itirə bilər: girovun satışı uzun müddət çəkir və fiziki şəxsin müflis olması halında, vəsaitin qalıq məbləği bütün kreditorlar arasında bölünür. Ancaq daha sadıq şərtlər təklif etməklə, müştəri borcunu ödəyəcək və bank təxmini mənfəət alacaq (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitelskogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>).

Bundan əlavə, üçüncü tərəf təşkilatlarından kreditlərin yenidən maliyyələşdirilməsi zamanı bank yeni müştəri qazanır. Borcalan kredit üzrə faizlərin ödənilməsi ilə yanaşı, sığorta ödəyəcək, hesablarını və əmanətlərini yeni banka köçürə, kredit və debet kartları açar, gələcəkdə yeni kredit açar bilər. Yəni banka gəlir

gətirəcək.

İpoteka kreditləri, istehlak kreditləri, avtomobil kreditləri və kredit kartı borclarını yenidən planlaşdırmaq olur. Borcalana qarşı borcların yığılması prosedurları aparılırsa, bank müştəri üçün yenidən maliyyələşdirməni təsdiqləməyəcək. Bundan başqa, bəzi kredit təşkilatları bank lisenziyası olmadan fəaliyyət göstərən mikromaliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərin ödənilməsi üçün vəsait ayırmır.

Yenidən maliyyələşdirmə yalnız faiz fərqi ən azı 2% olduqda faydalıdır. Əgər kreditin məbləği çox böyük deyilsə və yarısından çoxu ödənilibsə, hətta aşağı faiz də qənaətin təminatı olmayacaq.

Bəzi hallarda yeni kredit açmaq və köhnəni ödəmək üçün müəyyən məbləğdə pul xərcləməli olursunuz. Məsələn, bəzən yeni bankda ipotekanı yenidən maliyyələşdirərkən arayışların icrası, girov, notarial xidmətləri, qiymətləndirici, sığorta haqlarının ödənilməsi lazımdır. Bütün rüsumlardan sonra belə çıxıb ki, yeni müqavilə bağlamaqdansa, borcun ödənilməsi üçün bu məbləği yatırtmaq daha sərfəli olacaqdır.

Həmçinin, kreditin müddətini uzadanda, ödəniş üzrə faizlər potensial faydadan daha çox ola bilər. Bu halda, yenidən maliyyələşdirmə yalnız cari aylıq ödəniş çox yüksək olduqda və cədvəli yerinə yetirə bilməyəndə uyğundur.

Kredit təşkilatı hər bir müştəri ilə bağlı ayrıca qərar qəbul edir. Əksər hallarda gecikmələr texniki səbəblərdən baş veribsə və ya iş həftəsini keçməyibsə, o zaman bank müraciəti təsdiq edə bilər.

Müsbət qərar qəbul edildikdə, müştəri kredit müqaviləsinin bağlandığı bank filialına dəvət olunur, sənədlər yenidən rəsmiləşdirilir. Xüsusilə, ilkin kredit daşınmaz əmlak və ya digər qiymətli əmlakla təmin edilibsə, o zaman borcun ödənilməməsi halında kompensasiya almaq hüququ yeni kreditora keçir. Pul köçürmək üçün ödəniş tapşırıqlarından istifadə olunur və ya standart nümunəyə uyğun ərizə doldurulur. Bir neçə mövcud krediti yenidən maliyyələşdirərkən, bütün maliyyə əməliyyatları ayrıca həyata keçirilir (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitelskogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>).

Azərbaycan banklarında yenidən maliyyələşdirmə üçün tələb olunan borcalanlara dair tələblər:

1. Birinci bankla kredit müqaviləsinin olması.
2. Birinci bankda kredit müddəti ən azı üç ay olmalıdır.
3. Cari kredit borcunun olmaması və mütləq müsbət tarixçəsi.
4. Birinci bankda kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsinə görə moratorium və ya cərimələr olmamalıdır.

Kreditə yenidən maliyyələşdirərkən, müştərinin ödəmə qabiliyyəti mütləq istehlak kreditinin adi maliyyələşdirilməsində olduğu kimi eyni sxemə uyğun olaraq yoxlanılır.

Pandemiyanın fəsadlarının yaratdığı problemləri nəzərə alaraq, PAŞA Bank istehlak kreditlərinə dəstək verib. Belə ki, Bank 2020-ci il aprelin 1-dən 20-dək olan müddətdə vaxtı 15 gündən çox olmayan kreditlər üzrə penya faizlərinin hesablanması həyata keçirilməyən “kredit tətilləri” tətbiq edib. PAŞA Bank bazardakı vəziyyəti izləməkdə davam edir və bankın müştərilərinə mövcud vəziyyətdən minimal itkilərlə çıxmağa imkan verəcək tədbirlər paketinin hazırlanması üzərində işləyir (https://www.pashabank.az/press_centre,1542/lang,ru/).

Unibank da gecikmələrə görə cərimələrin hesablanmasını dayandırmaq qərarına gəlib, zərər çəkmiş biznes sahələrindən olan müştərilərlə fərdi görüşlərin nəticələrinə əsasən, onlar müqavilələrə uyğun olaraq qrafiklərdə dəyişiklik ediblər. Bir çox müştərilərə həm əsas borc, həm də faiz ödənişləri üçün kredit məzuniyyəti verilib və xidmət haqları azaldılıb (<https://smebanking.news/ru/36049-tural-gusejnov-unibank-azerbajdzhan/>).

Ən qısa müddətdə prioritetlərə yenidən baxıldı və internet bankın inkişafı üçün yeni plan hazırlandı. Eyni zamanda, müştərilər üçün distant kanallara diqqət yetirməklə motivasiya proqramı qəbul edilmişdir. Və mart ayından başlayaraq bu plan mərhələli şəkildə həyata keçirilməyə başlandı.

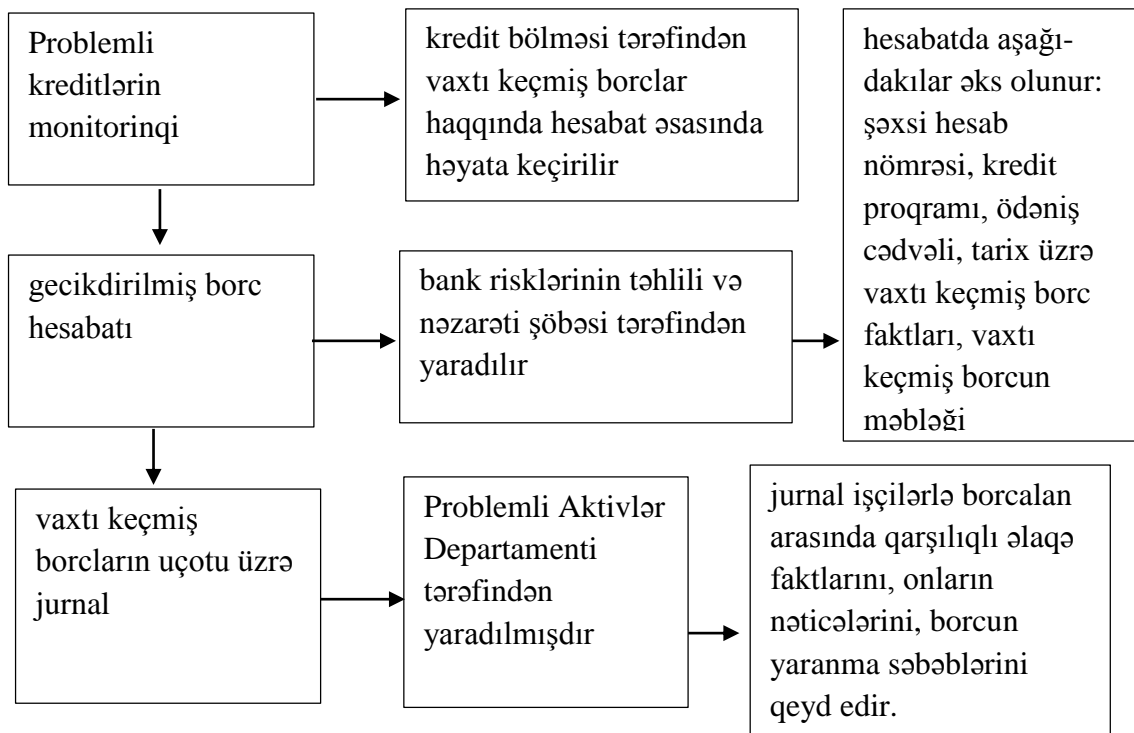
Müştərilər Banka gəlmədən hesab açmaq imkanı əldə etdilər. Bu, dövlətin sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə dəstəyi verdiyi zaman filialların yükünün öhdəsindən gəlməyə çox kömək etdi. Ölkənin müxtəlif bölgələrindən karantində

olan sahibkarlar tərəfindən hesablar açılıb. Hətta sərhədlərin bağlanması ilə bağlı başqa ölkələrdə qalan sahibkarların da hesab açması halları olub.

Bu gün istehlak kreditinin alınması prosesi demək olar ki, tamamilə rəqəmsallaşmış: kredit vəsaitləri üçün müraciət və onların alınmasından kreditin ödənilməsinə qədər.

Müəllif problemlə kreditlərlə işləmək və ümitsiz borcların silinməsi hallarının qarşısını almaq üçün daxili nəzarətin təşkilinin aşağıdakı modelini təklif edib (sxem 4).

Sxem 4: Problemlə kreditlərlə işin təşkili

Mənbə: “<https://pk.cbar.az/az/qaydalar>” əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib, 17.01.2022

Kreditləşmənin bütün mərhələlərində vaxtı keçmiş kreditlərin müəyyən edilməsi və onlarla işin aparılması tədbirləri həyata keçirilməlidir. Borcalanın yaranan maliyyə çətinlikləri (işinin itirilməsi, gəlirinin azalması) barədə məlumat aldıqdan sonra bank öz maraqlarını qorumaq üçün operativ tədbirlər görməlidir. Vaxtı keçmiş borcların mövcudluğu baxımından bankın kredit portfelinin vəziyyətinin monitorinqi çərçivəsində kredit şöbəsinin əməkdaşına gündəlik olaraq vaxtı keçmiş borclar haqqında hesabat hazırlaması tövsiyə olunur (hesabatın təxmini məzmunu sxem 4-də göstərilir).

Həmin hesabat əsasında əsas borc və ya faizlər üzrə borcun ödənilməsi şərtləri ilə bağlı bağlanmış müqavilələrin şərtlərini dəfələrlə pozan borcalanların tərkibi müəyyən edilir. Sonra kredit mütəxəssisi:

- bu borcalanlara pozuntular barədə məlumat verir, borcun məbləğini onların diqqətinə çatdırır, cərimələri (müqavilə öhdəliklərindən asılı olaraq) göstərir;

- borcalana, zaminə öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsinin nəticələrini izah edir (kollektor təşkilatı (bank) borcun alınması ilə bağlı iddia ilə məhkəməyə müraciət edəcək, məhkəmə xərclərini borcalan və/və ya zamin ödəyəcək);

- borcun yaranma səbəblərini aşkar edir;

- ödənişlərin gecikdirilməsi faktı ilə bağlı borcalandan izahat qeydini (mümkünsə) alır;

- borcalan və ya zaminlə vaxtı keçmiş borcların ödənilməsi üçün ödəniş tarixini müəyyənləşdirir;

- mümkün olduqda girov/digər əmlakı yoxlayır, müvafiq akt tərtib edir, borcun olması barədə bildiriş qoyur.

Bu gün istehlak kreditləri üçün müraciətlərin sayı “pandemiyadan əvvəlki” dəyərlərə yaxınlaşıb. Kreditlərə tələbatın bərpası insanların karantindən azad edilməsi, əvvəllər bağlanmış şirkətlərin, mağazaların yenidən açılması, həmçinin tətil mövsümü ilə əlaqədar canlanma ilə bağlıdır.

3.3. COVID-19 pandemiyası şəraitində istehlak kreditlərində bank risklərinin idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müasir iqtisadi lüğətdə risk “təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində təsadüfi dəyişiklik, əlverişsiz hallar nəticəsində gözlənilən mənfəətin, gəlirin və ya əmlakın, vəsaitlərin gözlənilməz itkisi təhlükəsi” kimi şərh olunur (Райзберг, Б.А., 2019, 479 с.).

Kommersiya banklarının kredit əməliyyatları bank fəaliyyətinin ən mühüm növləridir. Kommersiya bankları tərəfindən kredit vəsaitlərinin verilməsi tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən kredit müqaviləsi əsasında mümkündür. Kredit riski borc alanların kredit müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq faiz və əsas borcun ödənilməsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində aktivlərin dəyərində mənfə dəyişiklik ehtimalıdır. Müvafiq olaraq, kredit riskinin yaranmasının ortası daralmış dəyərin hərəkəti prosesidir, yaranma səbəbi müəyyən edilmiş risk yaranan amillərdir, yaranma şərtləri isə kredit müqaviləsinin bağlanmasıdır. İtki məbləği keçmiş borcların itkilərinin kompensasiya edilməsi üçün istifadə olunan ehtiyatın ölçüsü ilə müəyyən edilir. Hesablaşma ehtiyatının miqdarı borcalanın kateqoriyasından və kredit üzrə təminatın mövcudluğundan asılıdır (Bəşirov R.A , 2014: 86 s.).

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, kredit riski təkcə istehlak kreditləşməsinə aid deyil, həm də istənilən aktiv bank əməliyyatları üçün xarakterikdir. Bankların pərakəndə bazara yönləndirilməsi, eləcə də fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər üzrə vaxtı keçmiş borcların həcmünün artması ilə əlaqədar olaraq bankın risk təhlilində istehlak kreditləşməsi risklərinin sistemli təhlili xüsusi yer tutur (<https://1prime.ru/banks/20210923/834773516.html>).

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit riskinin idarə edilməsi sistemli xarakter daşıyır ki, bu da mənfə nəticələrin minimuma endirilməsinə yönəlmiş bir sıra məqsədyönlü tədbirlərdir. Əgər borc və ya onun bir hissəsi, habelə ödənilməli olan faizlər ödənilmədikdə, bank zərər çəkir ki, bu da müvafiq olaraq maliyyə nəticələrinə mənfə təsir göstərir. Bu sistemin elementləri bunlardır: risk mənbələrinin müəyyən edilməsi, kredit riskinin qiymətləndirilməsi, kredit riskinin idarə edilməsi üsullarının müəyyən edilməsi və kredit riskinin monitorinqi.

İqtisadiyyatın vəziyyəti istehlak kreditlərinin genişlənməsinə və daralmasına birbaşa təsir göstərir. İqtisadiyyatın bərpası dövründə əhalinin kredit fəallığının artması kredit riskinin toplanması və əksinə, tənəzzül zamanı kredit təklifinin azalması və yığılmış riskin reallaşması ilə xarakterizə olunur.

Kredit riskinin ikinci mühüm elementi ölkədəki siyasi vəziyyətdir. Ümumi siyasi sabitlik və əhalinin kreditləşməsinə dəstək üçün dövlət proqramlarının mövcudluğu kredit riskinin azaldılmasına mühüm təsir göstərir.

İnflyasiyanın yüksək səviyyəsi borcalana verilən kreditlər üzrə məbləğlərin köhnəlməsinə və müvafiq olaraq aktivlərin real ilkin dəyərinin azalmasına təsir göstərir. Fiziki şəxslərin sərəncamında olan real gəlirlər də öz növbəsində azalır və nəticədə kredit borcunun vaxtında ödənilməsi imkanları azalır.

İnkişaf etmiş infrastrukturun olması istənilən fəaliyyət sahəsi üçün vacibdir. Kredit riskini azaltmaq üçün banklar bank infrastrukturunda olan qurumlarla sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Elementlərin təyinatına görə onları “hər biri öz funksionallığına malik olan, xarici və daxili məzmunu malik olan informasiya, metodoloji, kadr və elmi komponentlərə” bölmək olar (Гариппова, 3.Л., 2020: С. 8-12.). Pərakəndə satış bazarının vəziyyəti istehlak tələbinin dinamikasına cavab vermək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir və girov qoyulmuş əmlakın likvidlik indeksi ilə də müəyyən edilir. Kredit riskinin məbləğinə təsir edən mühüm amil bankın seçdiyi kredit siyasətidir. İstehlak kreditləşməsi bazarında artan rəqabət şəraitində bəzi banklar aqressiv şəkildə ekspress kreditləşdirməyə keçərək gəlir və kredit girovunu təsdiq edən sənədləri təqdim etmədən kredit almaq imkanı yaratdılar. İstehlak kreditinin müxtəlif növləri, bir tərəfdən, “burada və indi” prinsipi ilə borcalanların ehtiyaclarını müəyyən etməyə və ödəməyə imkan verir, digər tərəfdən, kreditləşdirmənin ekspress formalarında risklər lazımi səviyyədə qiymətləndirilməyə başlamışdır (Zhang D., 2020: 64 p.).

Kredit vermə prosesində mühüm rolunu borcalanla bağlı kredit riskləri oynayır. Borcalanın krediti ödəmək qabiliyyəti gəlir sübutu kimi arayış təqdim etmək imkanı ilə müəyyən edilir. Bununla belə, bank bazarında mütləq gəlirin rəsmi təsdiqi kimi bank formasında arayışın qəbul edilməsi tendensiyası mövcuddur

https://www.cbr.ru/Collection/Collection/File/39346/2_3_q_2021.pdf).

Daha az riskli ünvanlı istehlak kreditləridir ki, onlar rəsmi gəlirin təsdiqini, kredit girovunu tələb edir və ilkin ödənişin təmin edilməsini tələb edir.

Kredit alətlərinin spesifikasiyası və kreditin verilməsi şərtləri bankla bağlı kredit riskinin əsas mənbəyidir. Bank rəqabəti şəraitində bu və ya digər kredit alətinin seçilməsi nəinki kredit risklərinin səviyyəsini azaltmağa, həm də digər banklara nisbətən rəqabət üstünlükləri əldə etməyə imkan verir.

Kommersiya bankları kredit riskini azaltmaq üçün aşağıdakı növləri ayırırlar: sabit və dəyişən faiz dərəcələri ilə kreditlər. Hər növün öz xüsusiyyətləri və rəqabət üstünlükləri var. Sabit faiz dərəcəsi ilə kredit uzun müddətə ödənişlərin maliyyə planlaşdırılmasına imkan verir, lakin bu cür kreditlər dəyişən bazar şərtlərinə tamamilə cavab vermir. Üzən faizli kredit, əksinə, bazar dəyişikliklərinə cavab verir və riski borcalanın üzərinə keçirir, lakin onlar sabit faizli kredit kimi rəqabətə davamlı deyillər. Müasir bank strukturları üçün kredit riskinin səviyyəsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi, onun azaldılması yollarının müəyyən edilməsi vacibdir. Bank riskin keyfiyyətsiz qiymətləndirilməsi şəraitində fəaliyyət göstərdikdə mənfəətin azalmasına səbəb olur.

Hal-hazırda sosial defolt ehtimalı hələ də yüksəkdir. Bu baxımdan istehlak kreditləşməsi sistemində kredit riskinin qiymətləndirilməsinə obyektiv ehtiyac var. Qiymətləndirmə üsulları keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarına bölünür (Бледных, 2014: С. 51–54).

Kredit riskinin idarə olunması tənzimləyici metodların və xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsini ehtiva edən müxtəlif sahələrdə bir sıra tədbirləri nəzərdə tutur. “Tənzimləyici üsullar kredit riskinin qarşısının alınması məqsədi ilə kredit prosesi prosedurlarının formalaşdırılmasına yönəlib (dolaylı tədbirlər), birbaşa tədbirlər dövlətin borcalanların sosial dəstəyində bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Kredit riskinin minimallaşdırılması məqsədilə kreditorlar tərəfindən tətbiq edilən alətlər və üsullar xüsusi tədbirlərə aiddir” (Гарипова, З.Л., 2014: С. 22–24).

Yeni borcalanların dəstəklənməsinin antiböhran tədbirləri kimi hazırda dövlət dəstəyi ilə istehlak kreditləri işlənilib-bu, bankın digər məhsullarına nisbətən daha

sərfəli şərtlərlə məqsədli kreditləşmədir. Proqramın üstünlükləri ondan ibarətdir ki, əhaliyə kreditlər aşağı faiz dərəcələri ilə verilir, həmçinin xərclərin bir hissəsi dövlət tərəfindən kompensasiya edilir. Kredit vəsaitlərini artıq ödəyən müştərilər üçün dəstək proqramları da hazırlanır (problemlə borcların yenidən maliyyələşdirilməsi və restrukturizasiyası). Kredit yükünün azaldılması kredit müddətinin artırılması, aşağı dərəcənin verilməsi və aylıq ödənişin azaldılması vasitəsilə həyata keçirilir. Banklar tərəfindən kredit riskinin azaldılması üçün yüksək keyfiyyətli təmin olunmamış kreditləşmənin məhdudlaşdırılması siyasəti aparılır: belə borclar üzrə mümkün itkilər üzrə ehtiyatların və istehlak kreditləri üzrə minimum rezervasiya dərəcələrinin formalaşdırılması zamanı dərəcələrin artırılması.

Kredit riskinin idarə edilməsi üzrə xüsusi tədbirlərə bankın kredit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq etdiyi alətlər aiddir. Bu tədbirlərə istehlak krediti alətinin seçilməsi yolu ilə kredit riskinin idarə edilməsi, faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi yolu ilə idarəetmə və limitləşdirmə daxildir (Кулькова И.А., 2020: С. 2529-2540).

Faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi yolu ilə risklərin idarə edilməsi potensial risklər üçün risk mükafatının köməyi ilə həyata keçirilir. Məhdud kredit portfeli maksimum kredit limitləri tətbiq etməklə kredit risklərini azaltmağa imkan verir. Məbləğə, kreditləşmə şərtlərinə, valyuta növlərinə, girovun növünə görə limit müəyyən edilə bilər.

Pandemiya dövründə banklar üçün əsas risklər ən iri şirkətlərin restrukturlaşdırılmış kreditləri üzrə itkilər, istehlak və ipoteka kreditləşməsinin soyudulması, həmçinin gecikdirilmiş borcların artımı hesab olunur.

Bank sektorundakı vəziyyətə mənfi təsir göstərə biləcək əsas amillər arasında korporativ kreditlər üzrə təxirə salınmış stress, ilk növbədə, pandemiya zamanı borcları restrukturizasiya olunmuş makroiqtisadi qeyri-sabitliyə məruz qalan iri borcalanlar segmentindədir.

Eyni zamanda, ən böyük bankların zamanla bölüşdürülməsini nəzərə alaraq gözlənilən itkiləri mənimsəmək üçün kifayət qədər kapitallaşma ehtiyatı var.

Digər bir risk isə bir neçə ildir ki, kreditləşmənin artımına təkan verən

ipoteka və istehlak kreditləri seqmentlərinin soyumasıdır. Bu seqmentlərin yavaşlanması faiz gəlirləri bazasının artımını ləngidəcək ki, bu da biznesin pərakəndə istiqamətlərindən asılı olan bir çox bankların xalis faiz marjasının və maliyyə nəticəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Nəhayət, bəzi yeni istehlak kreditlərinin dəyərsizləşməsi riski var. Gecikmənin səviyyəsi, ilk növbədə, istehlak kreditləri seqmentində cari ildə verilmiş kreditlərin bağlanması və bazarın soyudulması kimi, qaçılmaz olaraq artacaqdır. Bu, sürətli artımdan sonra təbii bir hadisədir, lakin indiki reallıqlarda pandemiyanın nəticələri, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin zəif dinamikası və inflyasiyanın artması ilə daha da kəskinləşəcək (<https://cyberleninka.ru/article/>).

Koronavirus epidemiyasının yayılması qlobal sosial istehsalın yavaşlamasına gətirib çıxarıb ki, bu da dünya iqtisadiyyatının bir çox sektorlarını risk altında qoyur. Odur ki, indi banklar üçün istehlak kreditləşməsində kredit risklərindən qorunmaq üçün ən qabaqcıl və effektiv üsullardan istifadə etmək həmişəkindən daha çox vacibdir. Bu mövzu kifayət qədər aktualdır, çünki kreditlər tələb olunandan çox olur və bank işinin əsas aspektlərindən biri olan kredit risklərindən ənənəvi müdafiə indiki əlverişsiz şəraitdə kifayət qədər effektiv deyil.

Bu gün kredit riskindən qorunmaq üçün banklar aşağıdakı tədbirləri təklif edirlər:

- kredit riskinin idarə edilməsi sistemini tənzimləmək və iki yeni üsul əlavə etmək: bal qiymətləndirməsinə uyğun olaraq korporativ borclanma qiymətləndirməsinin təyin edilməsi və şərt yanaşmasının tətbiqi;

- ayrı-ayrı borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodologiyasına düzəlişlər etmək;

- kreditin qaytarılma ehtimalını mümkün qədər dəqiq qiymətləndirən bir sıra göstəriciləri təqdim etmək (depozit üzrə alınan gəlirlərin hesablaşma əmsalı, borcalanın maliyyə və sosial sabitliyi).

Kredit risklərinin idarə edilməsi sistemi üçün tapşırıqlar toplusunu formalaşdırmaq üçün kredit müqaviləsinin bağlanmasının bir neçə mərhələdə həyata keçirildiyini nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, kredit riskinin idarə edilməsi üç əsas mərhələdən ibarət işlənmiş sxemə uyğun aparılmalıdır:

- 1) kreditləşmə (müraciət və qərarın qəbul edilməsi);
- 2) kredit müqaviləsinin bağlanması;
- 3) kredit müqaviləsinin icrası (monitorinq və nəzarət).

Buna əsasən, potensial borcalana kreditin verilməsi prosesi ardıcıl üç mərhələdə həyata keçirilməlidir və mərhələlərdən birinin başa çatmaması növbəti mərhələyə keçməyin mümkünsüzlüyünə gətirib çıxarır (<https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnye-sposoby-zaschity-ot-kreditnyh-riskov-pri-kreditovanii-fizicheskikh-lits-v-usloviyah-pandemii-na-primere-pao-sberbank>).

Beləliklə, birinci mərhələdə borcalanın kredit qabiliyyətini onun işlədiyi təşkilatın maliyyə göstəricilərinə əsaslanaraq (təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla) qiymətləndirmək lazımdır. Sonra əldə edilən göstəricilərə görə reyting təyin edilməlidir: alınan göstəricilərə görə balların sayını hesablanmalıdır. Bu, müəssisənin mövqeyini “yaxşından” “pis”-ə qədər qiymətləndirməyə imkan verir. Qiymətləndirmənin nəticəsi borcalana şərti yanaşmanın tətbiqinə ehtiyac olub-olmadığını göstərir. Müəssisənin yaxşı vəziyyəti növbəti mərhələyə keçməyə imkan verir. Bununla belə, orta və pis göstəricilər bank üçün kredit riskini minimuma endirmək üçün kovenant yanaşmaya ehtiyac olduğunu göstərir.

Sistemin ikinci mərhələsi borcalanın iqtisadi qeyri-sabitliyini nəzərə alacaq müxtəlif üsulların tətbiqini əhatə edir. Bu üsullar və onların tətbiqi borcalanın maliyyə vəziyyətinə əsasən sıralana bilər.

Son mərhələ kredit müqaviləsi imzalandıqdan sonra həyata keçirilir, onun əhəmiyyəti borcalanın davamlı monitorinqində və nəzarətindədir. Monitorinq rübdə bir dəfə aparılmalıdır, müəssisələrin kənarlaşmasını qiymətləndirmək üçün nəzarət lazımdır. Yaranmış kənarlaşmalar zamanı bank borcalan müəssisə üçün cərimə şəklində özünü göstərə biləcək tədbirlər görməlidir.

İqtisadi qeyri-sabitlik kredit riskinin idarə edilməsinin bütün mərhələlərinə təsir göstərir. Kommersiya bankının fəaliyyəti borcalanın kredit qabiliyyətinə təsir edən

xarici və daxili böhran hadisələrindən asılıdır. İnkişaf etmiş kredit risklərinin idarə edilməsi sistemi iqtisadi qeyri-sabitliyin təzahürlərini hər bir mərhələdə ayrıca tənzimləməyə imkan verir.

Kovenant metodu borcalana “yaxşı”-dan aşağı qiymət verildikdə tətbiq edilir. Maliyyə vəziyyəti üçün xal likvidlik əmsallarının, maliyyə gücünün və təşkilatın nəticələrinin təhlili ilə müəyyən edilir. Təhlil zamanı əldə edilən göstəricilərin qiymətləri müvafiq göstəricilərin meyar qiymətləri ilə müqayisə edilir və bundan asılı olaraq onlara 25-dən 100-ə qədər bal verilir.

Kovenant metodu kredit riskinin idarə edilməsinin müasir üsuludur. Onun kredit risklərinin idarə edilməsinə tətbiqi metodologiyasını daha ətraflı nəzərdən keçirək. Kovenant prinsipi borcalanların davranışlarına təsir göstərmək və bununla da kredit riskini azaltmaq üçün kredit müqaviləsinin müddəalarını genişləndirmək və sərtləşdirməkdən ibarətdir.

Kredit müqaviləsi bağlayarkən banklar ilk növbədə müqavilə layihəsini formalaşdırır, risk təhlili aparır, hər bir müştəri üçün ayrı-ayrılıqda uyğun kredit ödəmə sistemini və müqaviləyə uyğun şərtlər toplusunu seçirlər (<https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitelskogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>).

Beləliklə, hər bir konkret halda kreditin qaytarılma ehtimalını mümkün qədər dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər toplusunun təkmilləşdirilməsi problemi hələ də aktualdır. Müvafiq olaraq, müasir şəraitdə tək cə ənənəvi, klassik göstəricilərdən deyil, həm də qeyri-ənənəvi deyilən göstəricilərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Həyat tərzini və xərcləmə məlumatları potensial borcalanın kart hesabları üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat əsasında kredit qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün vacibdir. Xüsusilə, kartdakı gəlirlərə və xərclərin istiqamətlərinə əsaslanaraq, dəyərləri bankın potensial müştəri ilə gələcək hüquqi münasibətlərində həlledici ola biləcək maliyyə əmsallarını hesablamaq mümkündür. Belə əmsallara, məsələn, depozit üzrə alınan gəlirlərin hesablaşma əmsalı daxildir.

Əmanət üzrə alınan gəlirin hesablaşma əmsalı gəlir haqqında məlumatlar və

əmanətin doldurulmasının orta aylıq məbləği əsasında hesablanır. Bu nisbətin dəyəri nə qədər yüksək olarsa, borcalanın maliyyə vəziyyəti bir o qədər yaxşı olar. Əgər əmanəti doldurmaq üçün borcalanların payına aylıq gəlir ayrılırsa, məsələn, 40%-dən azdırsa, kreditin verilməsi məsələsinə sonrakı baxılması dayandırılır (Кулькова И.А., 2020: С. 2529-2540).

Bundan əlavə, borcalanın maliyyə və sosial sabitliyi kreditin verilməsi imkanını müəyyən edən göstəricilər kimi çıxış edə bilər. Bütün bərabər şərtlərdə müəssisədə, təşkilatda uzun müddət iş təcrübəsi olan və bir ünvanda daha uzun müddət yaşayan müştəriyə üstünlük verilməlidir. Əgər bu və ya digər qrupda, məsələn, potensial risksiz borcalanlar qrupunda, risk səviyyəsi aşağı olan borcalanlar qrupunda və mümkün problemləri olan borcalanlar qrupunda borcalanlara təyin etmək zərurəti varsa, bu göstəricilərin ilkin mərhələdə alınması üçün ərizəyə baxılmasını tövsiyə etmək olar. Beləliklə, bir sıra meyarların istifadəsi müəyyən bir şəxsin kredit riskini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi üçün bank modelinin qurulması üçün əsas kimi çox xətti regressiyadan istifadə edilməlidir. Təklif olunan göstəricilərin skoring modelinə daxil edilməsi kredit bazarındakı mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla məlumatların daha dəqiq uçotunu aparmağa imkan verəcək və müvafiq olaraq kredit və əməliyyat riskini azaldacaq. Bu problemi həll etmək üçün qabaqcıl riyazi aparatdan, xüsusən də məntiqi-ehtimal metodundan istifadə etmək məqsədəuyğundur (Gharehgozli O., Nakebvali P., Gharehgozli A, 2020).

Borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində vacib cəhət bankın əməkdaşlarının peşəkarlığının yüksək səviyyəsidir ki, onlar potensial borcalanın düzgün qiymətləndirilməsini aparmalı və kreditin verilməsi haqqında qərar qəbul edilərkən nəticələri dəqiq şərh etməlidirlər. Yalnız bankın əməkdaşlarının peşəkarlığının və müasir texnologiyaların birləşməsi qiymətləndirməni mümkün qədər effektiv edir.

Bankların kredit risklərini minimuma endirmək və nəticə etibarilə fiziki şəxslərin kreditləşməsi zamanı maliyyə itkilərini azaltmaq üçün yuxarıda qeyd olunan tövsiyələri kompleks və ardıcıl şəkildə tətbiq etmək məqsədəuyğundur

(Кулькова И.А., 2020: С. 2529-2540).

Beləliklə, istehlak kreditləşməsi yüksək risklər daşıyır, ona görə də kredit təşkilatları kredit risklərinin kompleks təhlilini, qiymətləndirilməsini aparmalı və onların tənzimlənməsini həyata keçirməlidirlər. Lakin kredit risklərinin artmasının mümkünlüyünə baxmayaraq, istehlak kreditləşməsi bank biznesinin perspektiv istiqaməti olduğuna görə istehlak kreditləşməsi sistemində risklərin təhlili və onların idarə edilməsi üsulları iqtisadiyyat elmində xüsusi yer tutur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Pandemiya və karantin tədbirlərinin elan edilməsi bütövlükdə bütün dünya birliyi kimi Azərbaycan üçün də əsl sınaq oldu. İşgüzar fəallığın azalması və bir sıra məhdudiyətlərin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən bank sektorunda və kredit münasibətlərində çətinliklər yaranıb.

Tədqiqat işində qeyd olunan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1) Kreditin istehlak forması tarixən kredit münasibətlərinin inkişafının başlanğıcında, bəzi subyektlər istehlak mallarının artıqlığını hiss etdikdə, digərləri isə onların müvəqqəti istifadəsinə ehtiyac duyduqda yaranmışdır. Əslində, bu, ticarət müəssisələri tərəfindən ödənişə möhlət verilən istehlak mallarının satılması və ya banklar tərəfindən istehlak mallarının alınması üçün ssudaların verilməsi, habelə şəxsi xarakterli müxtəlif xərclərin ödənilməsidir. Kredit subyektləri bir tərəfdən kreditorlar (kommersiya bankları), istehlak kreditinin xüsusi müəssisələri, digər tərəfdən isə borcalanlar - insanlardır. Kredit strukturu müəyyən qaydalara uyğun olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və kredit münasibətlərinin subyekt və obyektlərindən ibarət elementlərin məcmusudur. Bunlara borc verən, borcalan və borc götürülmüş vəsaitlər daxildir. Girov kreditləri (avtokreditlər, ipoteka) olduqda onlara girov predmeti də əlavə edilir. Strukturun əsas məqsədi kreditin bütövlüyünü qorumaqdır.

2) Son dövrlərdə problemlı kreditlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də COVID-19 pandemiyasıdır. Belə ki, pandemiyanın başlaması ilə əlaqədar olaraq karantin rejiminin elan olunması, əhalinin müəyyən hissəsinin gəlirinin azalmasına səbəb oldu. Bu proses də son nəticədə istehlak kreditlərinin ödənilməsinə öz təsirini göstərdi. Problemlı kreditlərin səbəbləri həm xarici, həm də daxili ola bilər. Xarici olanlara borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi və ölkənin iqtisadi və maliyyə inkişafının qeyri-sabitliyi daxildir. Daxili olanlara isə daxili nəzarət sisteminin etibarlılığının aşağı səviyyəsi və kredit portfelinin idarə edilməsi siyasəti daxildir.

3) Pandemiyanın təsirləri əhalinin kredit üçün müraciətlərini azaldıb, lakin banklar da borcalanlara, xüsusən də yeni kredit götürənlərə qarşı tələbləri sərtləşdiriblər.

Qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətdə banklar borcalanları daha diqqətlə yoxlamağa məcbur olurlar. Hazırda banklar zaminsiz kredit almaq istəyən müştərilərə veriləcək məbləği məhdudlaşdırır, ya da maksimum əmək haqqının 10 misli qədər təklif edir.

4) COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün əsas iqtisadi siyasət alətlərinə birbaşa büdcə xərcləri, vergi xərcləri, dövlət zamanətləri, kapital qoyuluşları, büdcədən kənar vəsaitlərin istifadəsi, birbaşa kreditləşmə, kvazi-büdcə dəstəyi aiddir.

Bütün ölkələr büdcə alətləri vasitəsilə böhrana qarşı reaksiya verirlər. Bunlara iqtisadi agentlərin zərər çəkmiş kateqoriyaları üçün əlavə büdcə ayırmaları və vergi güzəştləri daxildir. İqtisadiyyatın özəl sektorunun dəstəklənməsi üzrə tədbirlər kompleksi müəssisələrin həm fəaliyyətlərini dəstəkləmək, həm də əmək haqqı və məşğulluğu saxlamaq üçün likvidliyə çıxışını təmin etməyə yönəlib. Hökumətlər gəlirləri dəstəkləmək üçün milli sosial müdafiə proqramlarını əsaslı şəkildə genişləndirmişlər.

5) Bank sektorunda risklərin idarə edilməsinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu gün banklar kredit risklərini idarə etmək üçün məhdudiyyətlər vasitəsilə faiz dərəcələrinin idarə edilməsi, kredit riskinin idarə edilməsi kimi alətlərdən istifadə edirlər. Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi yolu ilə risklərin idarə edilməsi potensial risklər üçün mükafatın köməyi ilə həyata keçirilir. Məhdud kredit portfeli maksimum kredit limitlərini tətbiq etməklə kredit risklərini azaltmağa kömək edir.

Covid-19 pandemiyasının iqtisadi və sosial nəticələrini nəzərə alaraq, istehlak kreditlərinin ödənilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün əsas istiqamətlər kimi aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsədə uyğun hesab edirəm:

1) İstehlak kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların azaldılması metodlarının beynəlxalq praktikasının əsaslarını araşdıraraq, problemlə kreditlərlə işləmək üçün daxili nəzarətin təşkilinin xüsusi bir model tərtib olunub. Təklif olunan model əsasən problemlə kreditlərin müəyyən edilməsi və onlarla iş üzrə tədbirlər kreditləşmənin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Borcalanın yaranan maliyyə çətinlikləri (işini itirməsi, gəlirlərinin azalması) barədə məlumat aldıqdan

sonra bank öz maraqlarını qorumaq üçün operativ tədbirlər görməlidir.

2) Pandemiya şəraitində istehlak kreditlərinin ödənilməsinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri istehlak kreditlərinin restrukturizasiyası və yenidən maliyyələşdirilməsidir. Pandemiya ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə əlaqədar maliyyə çətinlikləri olan və vaxtında kredit verməyə imkanı olmayan şəxslərin istehlak kreditləri yenidən strukturlaşdırılma və yenidən maliyyələşdirilmə bir çıxış yolu kimi istifadə oluna bilər.

3) Əgər borcalanın krediti qaytarmaq istəmədiyi və ya onun alınmasına çəkilən xərclərin məbləği borcun məbləğindən artıq olduğu müəyyən edilərsə, kollektor agentliyinə müraciət edilməlidir.

4) Kredit riskindən müdafiəyə gəldikdə isə, kredit risklərinin idarə edilməsi sisteminin nizama salınması, bal qiymətləndirməsinə və şərti yanaşmanın tətbiqinə uyğun olaraq korporativ borcun qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi, borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasına düzəlişlər edilməsi, kreditin qaytarılması ehtimalının (əmanətlilik, düzəliş əmsalı, borcalanın maliyyə və sosial dayanıqlığı) həyata keçirilməsini maksimum qiymətləndirən bir sıra göstəricilərin tətbiqi kimi üsullardan istifadə oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. (2003), “Bank işi ilə elektron bankçılıq”. Bakı - 440 s.
2. Bağırov M.M. (2014), “Banklar və bank əməliyyatları”. Dərslik, Bakı - 470 s.
3. Bəşirov R.A. (2017), “Bank işi”. Dərslik, Bakı - 340 s.
4. Cavadov A.M., (2012), “Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymətqoyma”. Bakı - 542 s.
5. Əliyev M.F. (2014), “Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya”. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 120 səh.
6. “Karantin rejmi müddətində pandemiyadan zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına requlyativ tətilin verilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarının icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 30 aprel 2020-ci il tarixli Qərarı.

Rus dilində

1. Гарипова З.Л., А.А. Белова (2020), “Инфраструктура банковского потребительского кредитования” // Финансы и кредит - № 44 (282). С. 8-12.
2. Гарипова З.Л. (2014), “Управление кредитном риском в ипотечном жилищном кредитовании” /// “Теоретические и прикладные вопросы образования и науки сборник научных трудов: материалы Межд. науч-практ. конф. 31 марта 2014 г., Тамбов” / Консалтинговая компания Юком. – Тамбов, с. 22–24.
3. Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С. (2020), “Влияние пандемии COVID-19 на реальный сектор экономики” // Экономика, предпринимательство и право– Том 10. – № 8. С. 2135-2150. – doi: 10.18334/ep.10.8.110790.
4. Косов М.Е., Рогова Т.М. (2021), “Потребительское кредитование:

- проблемы и тенденции развития” Вестник Московского университета МВД, России № 1. С. 296-305.
5. Кулькова И.А. (2020), “Адаптация поведения предпринимателей к вызванным пандемией коронавируса изменениям” // Экономика, предпринимательство и право– Том 10. – № 10. – С.2529-2540. – doi: 10.18334/erp.10.10.111051.
 6. Красильникова М., (2021), ст. “Проблемы с погашением кредитов могут коснуться половины заемщиков, но пока удастся избежать шоков, связанных с потребительским и ипотечным кредитованием”, Национальный исследовательский университет, Высшая школа экономики, Институт социальной политики НИУ ВШЭ, 8 с.
 7. Лаутс Е.Б. (2018) “Правовые аспекты антикризисного регулирования рынка банковских услуг и институт банкротства кредитных организаций: Моногр”. М.: Юстицинформ, с. 234
 8. Мусаев С. (2015), “Роль банковского кредитования в развитии реального сектора экономики Азербайджана”, Азимут научных исследований: экономика и управление, Издательство: Некоммерческое Партнерство "Институт направленного образования" № 4 (13) / стр.52-54
 9. Панова Г.С., (2018), “Кредитная политика коммерческих банков”. М 412с.
 10. Райзберг Б.А., Л.Ш. (2019), “Лозовский, Современный экономический словарь” / Стародубцева // 2-е изд., испр. - Москва: ИНФРА-М. 479 с.
 11. Торкановский Е.П. (2020), “Автаркия 2.0: глобальная экологическая повестка, пандемия COVID-19 и новая нормальность” // Экономические отношения– Том 10. – № 3. – С. 663-682. – doi: 10.18334/eo.10.3.110600
 12. Худякова Л., Сидорова Е. (2014), “Реформа регулирования финансового сектора в Европейском Союзе”, Деньги и кредит., № 4. С. 28 – 34.
 13. Чечеткина Т., В.Петушков (2012), “Малые коммерческие банки: проблемы, перспективы” // Экономист N 8. - С.89-93.

İngilis dilində

1. AİB, “Asian Development Outlook”, April 2020, “Asian Development Outlook Supplement”, June (2020).
2. Ashraf B. N. (2020). “Economic impact of government interventions during the COVID-19 pandemic: International evidence from financial markets” // Journal of Behavioral and Experimental Finance, 27, pp.134
3. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020). “Economics in the Time of COVID-19”. London, CEPR Press, 254 p.
4. Carolyn Warren. (2019), Repair Your Credit, 710 p.
5. Chen S., O Igan D., Pierri N., Presbitero A., (2020), “Tracking the economic impact of COVID-19 and mitigation policies in Europe and the United States” / 25 p. – (IMF working paper ; N 20/125
6. Dave Ramsey (2019), Total Money Makeover, 564 p.
7. Dave Rober, Warren Graham. (2019), “Credit Repair Secret: Learn The Strategies”, 496 p.
8. DB, “Global Economic Prospects”, June 2020, January 2020, (2020)
9. Polyakova M., Kocks G., Udalova V., Finkelstein A. (2020), // “Initial economic damage from the COVID-19 pandemic in the United States is more widespread across ages and geographies than initial mortality impacts” / Proceedings of the national academy of sciences. Vol. 117, № 45. – P. 27934–27939
10. Gharehgozli O., Nakebvali P., Gharehgozli A. (2020), “Impact of COVID-19 on the economic output of the US outbreak’s epicenter” /// Economics of disasters and climate change, p. 78
11. Michael Steven. (2017), “Getting Out of Debt: Money Management”. 5th Edition. Stanford 758 p.
12. Stepanova D.I. (2018), “Factors of development and use of crypto currency. Mirovaya ekonomika: problemy bezopasnosti” № 1. S. 82-85.
13. He Q., Liu J., Wang S., Yu J. (2020), “The impact of COVID-19 on stock markets” // Econ. and political studies, Vol. 8, N 3. P. 275–288
14. Zhang D., et al (2020), “Financial markets under the global pandemic of

İnternet resursları

1. <https://www.stat.gov.az/> - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
2. <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>
3. <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>
4. https://www.cbr.ru/Collection/Collection/File/39346/2_3_q_2021.pdf
6. <https://banker.az/en-serfeli-istehlak-nagd-kredit-teklif-eden-banklar-siyahisertler-2021-may-ayi/>
7. <http://www.bkm.com.tr>
8. <http://interfax.az/view/854208>
9. <https://ena.az/az/news/id-28443>
10. <https://marja.az/82445/ehalinin-kredit-borcu-19-milyard-manata-yaxin-artib>
11. https://www.hse.ru/data/2020/07/14/1593929175/ISP%20HSE_COVID-19%20and%20Loans%20Repayment_Discussion%20Paper%206_July%2010%202020_RUS.pdf
12. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-growth-prospects-for-2021-by-yu-yongding-2021-08/russian?barrier=accesspaylog>
13. <https://svspb.net/danmark/vvp-stran.php>
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/riski-v-sisteme-potrebitelskogo-kreditovaniya-i-sposoby-ih-regulirovaniya/pdf>
15. <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnye-sposoby-zaschity-ot-kreditnyh-riskov-pri-kreditovanii-fizicheskix-lits-v-usloviyah-pandemii-na-primere-pao-sberbank>
16. <https://1prime.ru/banks/20210923/834773516.html>
17. <https://colares.ua/ru/news/platezhi-po-kreditu-v-usloviyah-karantina>
18. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-prosrochennoy-zadolzhennosti-v-kreditnyh-portfelyah-rossiyskix-bankov-prichinah-ee-vozniknoveniya-i-metodah-raboty-sney/viewer>

19. <http://novosti.az/economy/3430.html>
20. <http://www.1news.az/politics/20150312013630087.html>
21. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=35693
22. https://cbr.ru/faq/support_measures/
23. Albulescu C. COVID-19 and the United States financial markets' volatility // Finance research letters, (2021), Vol. 38. – URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.frl.2020.101699>
24. An updated assessment of the economic impact of COVID-19 // ADB, (2020), May. –(ADB ; brief N 133). – URL:<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/604206/adbbrief-133-updated-economic-impact-covid-19.pdf>
25. Baldwin R., Weder di Mauro B. Economics in the time of COVID-19 // CEPR Press, (2020), URL: <https://cepr.org/sites/default/files/news/COVID-19.pdf>
26. Bello Abba Ahmed. Impact of COVID-19 Pandemic on Global Economy // MPRA Paper No. 103753, posted 30 Oct 2020 <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103753/>
27. Current inflation rates 2000–2001 // U.S. inflation calculator, (2021), URL: <https://www.usinflationcalculator.com/inflation/current-inflation-rates/>
28. Daily treasury yield curve rates // U.S. department of the treasury, (2021), URL:<https://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/interest-rates/pages/textview.aspx?data=yield>
29. Financial Stability Board. 2018. “Evaluation of the effects of financial regulatory reforms on infrastructure finance”, FSB, Basel.
30. <https://www.fsb.org/2018/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-infrastructure-finance>
31. Financial Stability Board. 2019. “Evaluation of the effects of financial regulatory reforms on small and medium-sized enterprise (SME) financing”, FSB, Basel. <https://www.fsb.org/2019/11/evaluation-of-the-effects-of-financial-regulatory-reforms-on-small-and-medium-sized-enterprise-sme-financing-overview-of-responses-to-the-consultation/>.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 5: İstehlak (nağd) krediti təklif edən bankların şərtləri

Bank	Məbləğ (manatla)	O cümlədən, zaminsiz (manatla)	Faiz dərəcəsi	Müddət	Komissiya	Qeyd
AccessBank	500-30000	15000	16,5%- 25%	6-48 ay	0-1%	*
AFB Bank	300-20000	-	20-26%	3-48 ay	1%	**
Azər Türk Bank	300-30000	15000	15-20%	3-48 ay	1%	***
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	1. ABB- dan: 300- 20000	Bankda təyin edilir	16-25%	3-48 ay	1%	****
	2. Digərdən: 300-5000					
Azərbaycan Sənaye bankı	500-20000	10000-dək	15-21%	36 ayadək	1%	*****
Bank Avrasiya	20000-dək	3000-dək	18-20%	36 ayadək	1%	*****
Bank BTB	30000-dək	20000-dək	18-28%	48 ayadək	1%	
Bank Melli İran, Bakı filialı	10000-dək	Verilmir	19-20%	60 ayadək	1%	*****
Bank of Baku	30-30000	15000-dək	18-29%	3-36 ayadək	1%	*****
Bank Respublika	200-30000	Ə.h-nın 10 misli	15-24%	1-48 ayadək	1%	*****
Bank VTB Azərbaycan	300-15000	15000-dək	18-22%	6-60 ay	1%	*****
Expressbank	30-30000	20000-dək	16%-dən başlayır	6-60 ay	1%	*****
			19%-dən başlayır			
Kapital Bank	20000-dək	20000-dək	20%-dən başlayaraq	60 ayadək	1%	*
Muğan Bank	200-30000	Ə. h-nın 10 mislinə qədər	15-24%	1-48 ay	0%	
Naxçıvanbank	35000-dək	Verilmir	17%	36 ayadək	0,9%	
PAŞA Bank	-	-	21-29%	48 ayadək	1%	*
Rabitəbank	15000-dək	10000-dək	17-22%	3-36 ay	1%	
Turan Bank	500-dən başlayaraq	10000-dək	16%-dən başlayır	48 ayadək	1%	
Uni Bank	20000-dək	20000-dək	16%- 29,5%	60 ayadək	1%	*

Xalq Bank	50-10000	50-10000	16%-20%	1-48 ay	0,1%	
Yapı Kredi Bank Azərbaycan	300-dən başlayaraq	20000-dək	15%-21%	3-36 ay	1,5%	
Yelo Bank	300-30000	Ə. h-nın 10 mislinə qədər	14,9%-21,9%	6-36 ay	1%	*
Ziraat Bank Azərbaycan	25000-dək	Verilmir	-	36 ayadək	1%	*

Mənbə: <https://banker.az/en-serfeli-istehlak-nagd-kredit-teklif-eden-banklar-siyahi-sertler-2021-may-ayi/>

Qeydlər:

*Kreditin məbləğini və faiz dərəcəsini kredit mütəxəssisi təhlildən sonra qərar verir

**Zaminsiz, əmək haqqının 7 mislinə qədər verilə bilər

***Zamin və borc alanın son iş yerindən iş stajı 6 aydır

****1. ABB-dən əmək haqqı kartı alanlara zaminsiz 12 ay və ondan aşağı müddətə kredit alanlara 18%, yuxarı alanlara 20%. 2. Digər bank əmək haqqı olanlara zaminsiz 25%, zaminli isə 22%-dir.

*****1. Zaminsiz kredit almaq istəyənlərə 3 faiz bəndi illik ödəniş faizi artırılır. 2. Zaminsiz kredit əmək haqqının 5 misli və ya 3 000 manatdan çox ola bilməz.

*****Bank Melli İranın Bakı filialında 36 ayadək 19%-lə, ondan yuxarı 20%-lə.

*****Bank of Baku-da: 1. Partner müəssisə əməkdaşı üçün 21% (12 ay), 23% (24 ay) və 24% (36 ay). 2. Digər müəssisələr üçün isə 28-29% illik ödənişlə verilir.

*****Bank Respublika: Bütün müddətlərə komissiya 0% hesablanır (Bayram Firsəti kampaniyası)

*****Kredidlər bu ödəniş faizi ilə verilir: 12 ay (18%), 24 ay (20%), 36 ay (21%) və 48 ay (22%).

*****Expressbankda təminatlı kreditlərin illik ödəniş faiz dərəcəsi 16%-dən, təminatlılar isə 19%-dən başlayır.

*****Əmək haqqı kartı PAŞA Bankda olan müştərilərə verilir.

*****Əmək haqqı hesabı Turanbank ASC-də olan kredit müraciətlərinə mövcud faiz dərəcələrindən 2% güzəşt oluna bilər.

*****Ziraat Bank Azərbaycanda minimum əmək haqqının 1500 man. olmalı.

Cədvəl 7: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu (dövrün sonuna)(milyon manat)

İl, ay	Real sektora kredit qoyuluşu												
	Cəmi	o cümlədən:		Ticarət və xidmət sektoru		Mədəncixərma və elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı sektoru		Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru		İnşaat və tikinti sektoru		Sənaye və istehsal sektoru	
		vaxtı keçmiş kredit	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə
2016	16445.7	1473.5	9.0	2468.0	15.0	595.1	3.6	441.2	2.7	1908.5	11.7	1265.5	7.7
2017	11757.9	1626.7	13.7	2069.2	17.6	315.4	2.7	429.2	3.7	546.3	4.6	621.1	5.3
2018	13020.4	1585.0	12.1	2379.5	18.3	419.1	3.2	470.0	3.5	388.9	3.0	706.5	5.4
2019	15298.1	1273.2	8.3	2491.2	16.3	619.3	4.0	543.5	3.6	477.2	3.1	872.5	5.7
2020	14530.4	893.1	6.1	2606.8	17.9	524.5	3.6	566.2	3.9	493.0	3.4	1250.1	8.6
12	14530.4	893.1	6.1	2606.8	17.9	524.5	3.6	566.2	3.9	493.0	3.4	1250.1	8.6
2021	17119.8	719.4	4.2	2992.5	17.5	749.0	4.4	591.7	3.5	903.2	5.3	971.7	5.7
01	14587.2	900.4	6.2	2607.3	17.9	771.0	5.3	573.0	3.9	527.1	3.6	981.6	6.7
02	14619.5	917.5	6.3	2512.2	17.2	768.1	5.3	569.8	3.9	688.0	4.7	908.3	6.2
03	14728.0	918.2	6.2	2516.8	17.1	769.0	5.2	570.9	3.9	681.5	4.6	920.0	6.2

04	149 87. 5	921.5	6.1	2558. 7	17.1	778. 4	5.2	564.1	3.8	688. 8	4.6	914. 8	6.1
05	150 67. 1	906.9	6.0	2560. 1	17.0	770. 7	5.1	566.3	3.8	721. 9	4.8	924. 6	6.1
06	152 58. 1	914.6	6.0	2557. 9	16.8	748. 5	4.9	566.0	3.7	737. 3	4.8	922. 0	6.0
07	153 67. 7	937.5	6.1	2559. 9	16.7	740. 3	4.8	561.9	3.7	771. 5	5.0	917. 8	6.0
08	156 08. 0	904.2	5.8	2548. 0	16.3	743. 9	4.8	570.4	3.7	808. 9	5.2	871. 9	5.6
09	159 57. 3	871.1	5.5	2579. 2	16.2	745. 4	4.7	573.0	3.6	857. 9	5.4	908. 3	5.7
10	164 15. 9	815.9	5.0	2786. 2	17.0	741. 9	4.5	573.8	3.5	879. 9	5.4	945. 2	5.8
11	167 00. 6	786.3	4.7	2868. 5	17.2	734. 3	4.4	578.6	3.5	916. 0	5.5	938. 6	5.6
12	171 19. 8	719.4	4.2	2992. 5	17.5	749. 0	4.4	591.7	3.5	903. 2	5.3	971. 7	5.7

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: DB-nin proqnozları, %-lə.....	28
Cədvəl 2: AİB-in proqnozları, %-lə.....	29
Cədvəl 3: Ölkələrin ÜDM üzrə renkinqi (alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə, BVF-nin məlumatına əsasən, 2020-ci il).....	37
Cədvəl 4: Bankların kredit portfelinin strukturu (milyon manat).....	40
Cədvəl 5: İstehlak (nağd) krediti təklif edən bankların şərtləri.....	77
Cədvəl 6: “Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları” tələbindən irəli gələrək istehlak kreditləri üzrə orta faiz dərəcələrinə dair.....	41
Cədvəl 7: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu (dövrün sonuna)(milyon manat).....	79

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Kreditin prinsipləri.....	21
Sxem 2: Problemlı kreditlərin yaranması ilə əmələ gələn problemlər.....	24
Sxem 3: İstehlak kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların yaranma səbəbləri.....	26
Sxem 4: Problemlı kreditlərlə işin təşkili.....	58